

Тожимуҳаммад ҳожи Фозилжон ўғли
Абдумўмин Баратов

ЗУЛМАТДАГИ ЗИЁЛАРДАН БИРИ ЭДИ

«Фарғона» нашриёти
2008

СЎЗБОШИ ЎРНИДА

Бисмиллааҳир роҳмаанир роҳийм.

*Қадамни ончунон қўйгилки, ўтганлар ризо бўлсун,
Қилиб қойим сани ўрнига кетганлар ризо бўлсун.
Санингчун бу жаҳонда гусса ютганлар ризо бўлсун,
Дуо айларму деб санга кўз тикканлар ризо бўлсун.
(Абдусаммад охундада Марғилоний.)*

Буюк халқимиз кўлга киритган истиқлол аввало ўзлигимизни англаш саодатини берди. Минг йилликлар билан ўлчанадиган пурмаъно ўтмишимиз ўзининг улкан салобати билан кўз ўнгимизда намоён бўла бошлади. Маданий меросимизни ўрганиш борасидаги тадқиқотлар ҳам мустақиллик шарофатидир. Шубҳасиз бу жаҳоншумул аҳамиятга молик эзгу тадбирлар халқимиз қалбида ғурур ва ифтихор ҳиссини уйғотади. Зероки, бу кўхна замин дунёга улкан даҳоларни берди.

Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти ташаббуси билан Бирлашган Миллатлар ташкилотининг илм, фан, маданият ва маъориф соҳалари билан шуғулланувчи – ЮНЕСКО ташкилоти томонидан Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейини нишонлаш ҳақида қарор қабул қилиниши кўп қувончли ҳодиса бўлди.

Марғилон азалдан бутун оламга донғи кетган уламолар, фуқаҳолар, шоиру адиблар, фозил кишилар юртдир. Маҳмуд ибн Тож ад-Дин Аҳмаднинг «ал-муҳийт ал-Бурҳоний фи фикҳи ан-Нўъмоний» номли асарида: «Марғилон Имом Бурҳон ад-дин Маҳмуд ибн ас-Садр ас-Саъид туғилган жой бўлиб, бу шаҳарда жуда кўп фозил одамлар таваллуд топганлар», дея таъкидланади. Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланаётган биографик асарлар ичида ўттиздан ошиқ ал-Марғиноний номи остида ижод қилган алломаларнинг номлари келтирилган¹.

Хабарларда келтирилишича бу шаҳарда бир даврнинг ўзида етмишдан ортиқ «Мавлоно» рутбисини олган алломалар яшаб ўтганлар. Шунинг учун ҳам Марғилонни «Сундуқул орифийн» - Аллоҳ Таолони дили билан таниган – ориф зотлар макони деб таърифлаганлар.

Қадимдан Марғилон ўзининг юксак илмий ва маданий салоҳияти билан шуҳрат топган шаҳар ҳисобланади.

Юксак исломий билимларнинг камол топишида ахлоқий қадриятларимизни янада

¹ И. Бекмирзаев, «Марғилонлик яна бир аллома» мавзусидаги илмий мақоласи, ФДУ. Илмий журнал, 2006 й. 2-сон, 38-бет.

юксалишида Марғилон олимларининг бекиёс хизмати бор.

Ҳамма замонларда ҳам ҳар бир халқнинг фахри унинг олимлари бўлиб келган. Х асрдаёқ бу кўхна шаҳар Фарғона водийсининг йирик савдо ва маданият марказларидан бири саналган. Марғинонийлар номи билан танилган олимлар, фақиҳлар сулоласи нафақат Мовароуннаҳрда, балки бутун ислом оламида илм тараққиётига улкан ҳисса қўшганлар. Шаҳримиздан етишиб чиққан фақиҳ олимлар сулоласи намоёндаларидан “Абдул-азиз ибн Абдураззоқ ибн Абу Наср ибн Жаъфар ибн Сулаймон Марғиноний (вафоти 1084 йил), Али ибн Абу Бакр Марғиноний (вафоти 1197 йил), Абу Ҳафс Низомиддин Умар Марғиноний (вафоти 1203 йил), Абул Маҳосин Заҳириддин ал-Ҳасан ибн Али ибн Абдулазиз Марғиноний (вафоти 1203 йил) номларини эслаб ўтиш жоиз.

Улар ичида Абдул-азиз Марғинонийнинг муфтий бўлиб танилган олтига ўғилларидан манбааларда Абул-Ҳасан Заҳириддин Али ибн Абдул-азиз ва Шамсул аймма Маҳмуд Абу Жандий (вафоти 1112 йил) номлари зикр этилган. Унинг ўғли ва шогирди Ҳасан ибн Али Заҳириддин ал-кабир лақаби Абул-Маҳосиндир. У зотнинг тўртта асари машҳур бўлиб улар «Ақзия» (Масалалар), «Фатво», «Фавоид» (Фойдалар) ва «Шурат» (Шартлар) деб номланади. Кўлэзма нусхалари бизгача етиб келган. Шуниси диққатга лойиқки, Абдул-азиз Марғиноний «Ҳидоя» муаллифи Бурҳониддин Марғинонийнинг устозларидан бири бўлганлар.”

“Ана шундай фақиҳ – аллома юртдошларимиздан яна бири Бурҳониддин Маҳмуд ибн ас-садр ас-саид Тож ад-Дин Аҳмад ибн ас-садр ал-кабир Абд ал-азиз ибн Умар ибн Маоз ал-Бухорий ал Марғинонийдир. У ҳанафия мазҳабига доир фикхий асарларда «Бурҳон ад-Дин», «Бурҳон ал-Ислом», «Садр ал-Ислом», «Садр ад-Дин», «Абу ал-Маъолий» номлари остида зикр қилинади. Туғилган санаси 1156 йил. Унинг «Ал Муҳит ал-Бурҳоний», («Далиллар кўрғони») номли 11 жилдли асарлари мавжуд. Бу асар ҳозирги кунимизга қадар Ҳиндистондаги Девбанд мадрасасида, Мисрдаги Ал-Азҳар университетиде, Истанбулдаги ҳуқуқшунослик, фикхшунослик олий ўқув муассасаларида дарслик сифатида фойдаланади. Бурҳон ад-Дин Маҳмуд ибн ас-Садр ас-Саид оиласи «Бани Маоз», «Бани Умар ибн Марвон» номлари билан танилган. Яъни бу силсила бешинчи Халифа деб эътироф этилган. Умавий халифалардан энг адолатлиси бўлган. Умар ибн Абдул-азиз ибн Марвон (вафоти 101 йилга) бориб тақалади. У машҳур «Ал-Ҳидоя» асарининг муаллифи Бурҳониддин ал-Марғинонийга устозлик қилган. Бурҳон ад-Дин Маҳмуд ибн Садр ибн ас-Саиднинг оиласи иккинчи томондан машҳур Салжук султонларидан бири саналган, Хуросон ҳокими бўлган султон Санжарга яқин бўлган. Бу оила «Садр» унвонига сазовор бўлиб Бухорода ҳокимлик даражасигача етган.”

Машҳур олимлардан яна бири Абу ар-Раҳим ибн Имомиддин ал-Марғинонийдир. Манбаларда у зот «Китоб усул ал-искон фисал аҳком» номли асар муаллифи сифатида кўрсатилади. Олимга замондош бўлган Ҳожа Исомиддин ал-Марғиноний ас-Самарқандий ҳам ўзининг ахлоқ одобга доир асарлари билан эътибор топган.

Кейинги икки аср (XIX-XX) асрлар мобайнида Марғилонда яшаб ўтган ислом дини тараққиёти учун улкан ҳисса қўшган олимлар сафига қуйидаги муборак исмларни қўшиш мумкин:

Муҳаммадюсуфхон Марғиноний «Хонақойи Ҳазрат Домла» (1836-1917 йил) Улуғ мутасаввуф шарийат ва тариқат илмларининг билимдони сифатида танилганлар. Баъзи кўлэзмаларда «Мавлоно», «Ориф раббоний», «Устози кулл», Қутб, «Соҳиби илми ладун» дея таърифланган. Марғилондаги «Хонақоҳ» мадрасасида мударрислик вазифасида ишлаб кўплаб, шогирдлар ва муридларни тарбиялаб, етиштирганлар. Бу зотлар ўз навбатида шаҳардаги мусафоо диний муҳитни тадрижий суратда ўз маромида сақлаб давом этиши учун бекиёс хизматлар қилганлар. У киши «Ҳазин» таҳаллуси билан ижод қилганлар.

Мирҳайдар Домла Марғиноний (вафотлари – 1914 йил) Тасаввуф тариқатининг кўзга кўринган йирик вакили. Фазилатли шайх «Ҳожа Форсо» мадрасасининг мударриси. Кўплаб

муридлар тарбиялаганлар. Уларни маънавий камолот сари етаклаганлар. «Толий» тахаллуси билан бир қанча ахлоқий, ирфоний мазмундаги ғазаллар ёзганлар. 1911 йили вафот этганлар. Марқадлари «Ҳожа Форсо» қабристониди.

Мирхалил Марғинович (вафотлари – 1922) «Ҳазрат Бухорий Домла» «Бухор Домла» номи билан машҳур бўлган бу зот. Марғилондаги «Чукур мадраса»да мударрислик қилганлар. Манбаларда кўрсатилишича бу мадрасада юзта хужра бўлган. Шариъат илмининг беназир олими бўлган бу аллома узоқ вақт Бухорои шарифда таълим олганлар. Хабарларда айтилишича, мадрасадаги тахсилларини тамомлаб Марғилонга қайтаётган-ларида, Бухоро мударрислари «Бу йигит Бухоронинг ярим илмини ўзи билан Марғилонга олиб кетди» деб баҳо беришган. Сўнги даврда шаҳримизда муқтадолик қилган кўплаб уламоларнинг устози ҳам Мир Ҳалил Марғиновичдир. 1921 йили вафот этганлар.

Хўжажон Қози Домла – Рожий Марғинович (1834-1918) Марғилоннинг қози калони Фарғона водийси Бош қозиси (қози юл қуззот) қирқ йил қозилик мансабида турганлар. Тасаввуфнинг Маломатия мазҳабига мансуб бўлганлар. Ўн минг мисрадан ортиқ назмий асарлари сақланиб қолган. Хаёти ва фаолиятларига доир бир қанча илмий ишлар ва тадқиқотлар қилинган.

Абдулҳамид Махдум Марғинович 1887-1950. Буюк олим, муфассир, шариъатнинг толмас ходими. 1943 йили қатағон йилларида ёпилиб қолган «Хонақоҳ» жоме масжидининг қайта очилишида шижоат кўрсатган. Ўшандай қийин, нозик замонда «Хонақоҳ» масжидида имом-хатиб вазифасида туриб дин равнақи учун кўп хизмат қилган зотдир. Шохимардон қишлоғидаги Ҳазрати Али масжиди ва мазорини қайта тиклашга катта хисса қўшганлар. Устозлари Хонақойи Ҳазрат Домла. Қабрлари Оқ масжид қабристониди.

Фозилжон Махдум Марғинович Сулаймон хўжа эшон ўғиллари 1878 йили туғилганлар. Беназир фақиҳ-олим. Баён илмида теран мулоҳазага эга аллома. Ўша даврда Бухоро амири томонидан таъсис этилган «Даҳяк» («Ўндан бир») мукофотини олишга мушарраф бўлганлар. Пайғамбаримиз Муҳаммад С.А.В. туғилишларига бағишлаб ёзилган Имом Барзанжийнинг «Мавлудун наби» китобини ўзбек тилида шарҳлаб «Фатхул вадуд 'ала шарҳил Мавлуд» номли китоб ёзганлар. Шунингдек «Қуръон тафсиридан бир шингил» деган рисола тасниф этганлар. 1955 йил 17 апрель куни вафот этганлар.

Ҳолмуҳаммад қори Мулла Соҳиб ўғиллари (1856-1939) Шариъат илмининг етук билимдони. Тасаввуф тариқатининг кўзга кўринган вакили. Кўзлари аъмо бўлишига қарамай йирик олим даражасига етишганлар. Ҳеч ким еча олмайдиган қийин, чигал масалаларни ул зот осонгина ҳал этар, мазкур масаланинг жавобини каромат билан қайси китобнинг қайси саҳифасида мавжуд эканлигини айтиб берар эдилар. Кишининг кўнглидаги гапни билиб турганлар. Марғилондаги юзта хужраси бўлган чукур мадрасада мударрислик қилганлар. Халқ орасида «Қори домла» номи билан машҳур эдилар. Кўплаб шогирдлар тайёрлаганлар. Уларнинг кўплари йирик олим бўлиб етишганлар. Асли «Аввал» нинг дамкўлидан бўлган, Мадинаи Мунавварада истиқомат қилган мутасаввуф олим шайх Закариё Ҳолмуҳаммад Қоридомланинг шогирдларидан эди.

Абдусамад Охунд Марғинович (вафотлари 1973 йил 5 декабрь) етук олим, ирфон соҳиби «Қоил» тахаллуси билан ўнлаб насихат мазмунидаги ғазаллар, мухаммаслар битган. У киши таърифларида ҳақиқатдан баҳра олган зот эдилар дея баҳо берилади.

Абдулазиз қори Болтабой ўғли (1901-1982 йил) ўз даврининг тариққийпарвар олимларидан бири. Диний ва дунёвий илмларнинг етук билимдони. “Ғолиб” тахаллуси билан ахлоқий ва диний мазмунда кўплаб шеърлар ёзганлар. Кўпгина қимматли маълумотларни ўзида мужассам этган «Насаб» номли китоб таълиф қилганлар. Аллоҳ таолонинг гўзал сифатларини таърифлаб “Асмой хусно” номли китоб яратдилар. Булардан ташқари яна шаҳримиздан кўплаб илм аҳллари етишиб чиқдилар. Улар сафига қуйидаги исмларни қўшиш мумкин:

Мадаминжон Охундада (вафотлари 1969 йил) – Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назоратида масъул вазифада ишлаганлар.

Умрзоқ қоридомла (вафотлари 1970 йил) – Қирғизистон Республикаси мусулмонлари диний идораси раиси бўлиб ишлаган.

Аҳмаджон Охундада (вафотлари 1959 йил) – шарият илмларининг пухта билимдони, кўплаб уламоларнинг устози. Ўз даврининг энг етук олимларидан бири деб эътироф этилган зот.

Мушаррафхон Охундада (вафотлари 1962 йил 23 сентябрь) – етук уламо, фақиҳ. Кўп йиллар давомида шаҳардаги «Хонақоҳ» масжидида имом-хатиб вазифасида ишлаганлар.

Нуриддин Махдум (вафотлари 1963 йил 17 март) – исломий билимларнинг беназир олими, жонкуяр тарғиботчиси. Кўпгина олимларга устозлик қилган зот.

Ҳошимжон Махдум (вафотлари 1972 йил) – ўз даврининг мўътабар уламоларидан саналганлар. Шарият ҳукмлари, исломий билимларнинг толмас тарғиботчиси бўлиб келганлар. 60 йилларнинг охири 70 йилларнинг бошида «Тут таги» масжидида имом-хатиб бўлганлар.

Абдуллажон Махдум (1900-1994йил) – Халқ орасида «Махдумдада» номи билан шуҳрат қозонганлар. Улуғ олим, фақиҳ ҳадис илмининг пухта билимдони. Исломий билимларнинг жонкуяр тарғиботчиси. Узоқ йиллар «Тут таги» масжидининг имом-хатиби бўлиб ишлаганлар. Диний ахлоқий мазмундаги жуда кўп масалалар ижодкори «Хўжа Эгиз» масжидининг қайта очилишига сабабчи бўлганларидан бири.

Хабибулло қори (вафотлари 1977 йил) – етук олим, шариятнинг фидойи тарғиботчиси. Шаҳардаги «Хонақоҳ» масжидининг имом-хатиби вазифасида узоқ йиллар фаолият кўрсатганлар.

Абдул Ҳаким қори – забардаст олим, ислом тарихи ва фиқҳ илмининг пухта билимдони кўплаб етук олимларнинг устози.

Орифжон қори (вафотлари 1993 йил) – шариятнинг толмас ходими исломий билимларнинг мукамал билимдони. Кўплаб олимларнинг устози. «Хонақоҳ» масжиди ноиби имоми.

Собир қори – қирқ йилдан буён шаҳардаги «Хонақоҳ» марказий масжидининг имом-хатиби. Ислом динининг ўз маромида, тадрижий суратда ривожланиб боришига катта хисса қўшган шариятнинг толмас ходими. Фарғона вилоятининг Бош имом-хатиби, Ўзбекистон Мусулмонлари диний идорасининг вилоятдаги вакили вазифасида ишлаганлар.

Зокиржон қори (вафотлари 1989 йил 25 октябрь, 103 ёш) – ўз даврларининг энг етук олимларидан бири. Узоқ йиллар Фарғона шаҳридаги Марказий масжидда имом-хатиб бўлиб ишлаганлар.

Абдурахмон қори (вафотлари 1998 йил 1 январь) – етук олим, фақиҳ, шариятнинг толмас ходими. Фарғона вилояти Бош қозиси, Мусулмонлар диний идорасининг Фарғона вилоятидаги вакили вазифаларида ишлаганлар.

«Имони Муфассал» номли рисола муаллифи.

“Тасхили зарурий” китобини ўзбек тилига ўгирган олим.

Умаржон қори (вафотлари 2000 йил) – Ўзбекистон мусулмонлари диний идорасининг Фарғона вилоятидаги вакили нуктадон фасиҳ олим.

Нуруллоҳ қори – араб тили грамматикаси, ислом тарихининг мукамал билимдони. Бухородаги «Мир араб» мадрасасининг мударриси, ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари. Фарғона шаҳар Марказий масжиди, Марғилондаги «Тут таги» масжидларининг имом-хатиби. Кўплаб диний олимларга устозлик қилган киши ҳисобланадилар.

Рустам қори – Ўзбекистон Мусулмонлари диний идорасининг Фарғона вилоятидаги вакили, вилоят Бош имом-хатиби каби вазифаларда ишлаган йирик фақиҳ олим.

«Ислом дини асослари», «Жавоҳирот сандиғи», «404 саволга 404 жавоб», «Мўминнинг зийнати ва муҳим сабақлар», «Мавлудуннабий ва шашкалимаи дин», «Сиз намоз ўқишни биласизми?» каби қатор рисоалар муаллифи. «Фурқон» масжидининг имом-хатиби.

Шунингдек, динимизни турли ёт таъсирлардан сақлаш, уни мунтазам суратда

ривожланиб бориши учун кўп шогирдлар чиқариш, илмий маърифатни ёйиш орқали улуғ хизматлар қилган зотлар қаторига қуйидаги муборак исмларни қўшиш мумкин :

Мулла Аббосхон қорипочча (вафотлари 1960 йил 28 ноябрь).

Миряхё қорипочча (вафотлари 1961 йил).

Зикриё қорипочча (вафотлари 1966 йил 17 июнь).

Болтабой қорипочча (вафотлари 1979 йил).

Охунжон қорипочча (вафотлари 1974 йил).

Азалдан аҳли илм, Қуръон билимдони бўлган кишилар халқимиз хаётида алоҳида хурмат, эътиборга эга бўлганлар. Диний билимларни ўрганиш эса аввало Аллоҳнинг фарзи, хаётий зарурат ҳисобланган. Айниқса ислом дини илмларини ўрганишда Қуръон таълими алоҳида муҳим аҳамият касб этган. Улуғ олимлар, пиру-пиронлар, авлиёуллоҳлар Қуръони Каримни тўлиқ хатм қилиб, ҳофиз Каломуллоҳ, Қорию мураттаб бўлганлар. Юртимизнинг Самарқанду - Бухоро, Қаршию - Тошкент шаҳарларида бўлганидек кўхна Марғилондан ҳам номи жаҳонга танилган дин олимлари, ўткир нафасли Қуръон қорилари етишиб чиққанларки, уларнинг номлари ҳозирда ҳам юксак ҳурмат билан тилга олинаиб келинмоқда. Лекин бундай дин заҳматқашларининг айримларини собиқ Совет тузумининг манфур сиёсати сабаб ҳозирги замон кишиларининг кўпчилиги билмайдилар. Бундай улуғ зотлардан бири, Қуръон илмининг етук билимдони, оташнафас қориларидан бири Марғилоннинг “Турклар” маҳалласида туғилиб ўсган Собир қоридада Орипов эдилар. Собир қоридада ёшлиқларидан ислом дини ва Қуръон илмига қизиқишлари боис бутун хаётларини шу йўлга бахшида қилганлар. Лекин таассуфки, бу улуғ зот совет тузумининг қатағон йилларида яшаб бошқа кўплаб илм – маърифатли кишилар қаторида шу тузум қурбони бўлдилар. Биз у кишини билган, кўрган, яқиндан таниган марғилонлик мўътабар отахонларимиз хотираларига таянган ҳолда Собир қоридада ҳақларида ушбу бадий- тарихий қиссамизни ёзиш билан аввало у кишининг руҳларини шод этиш, замондошларимизга ва келгуси авлодларга бу довудий нафас қорини таништиришни ўз олдимизга мақсад қилдик.

I

1900 йилларнинг Марғилони. Ёзнинг айна пишиқчилик кезлари. Шаҳарнинг пастак тимларидан иборат деҳқон бозори атроф кишлоқлардан келган деҳқону-боғбонлар етиштирган сабзавот, мева-чевалари билан лик тўлган. Тошлоқ, Ёзёвоннинг қовун-тарвузлари, Қумтепаннинг оқ, қизил луччак шафтоли, қантак ўриклари, Эшонгузарнинг олтиндек товланувчи хусайни узумлари, Қувасойнинг олма-ю ноклари расталарда харидорларга мунтазир бўлиб турибди. Оқ яқтак кийиб, дўппи устидан пешонасига қийиқ боғлаган деҳқон боғбон сотувчилар бозор айланиб юрган харидорларга ўз молларини тинмай мақтаб сотиб қолиш пайида. Бозор ичи хар доимгидек ғала-ғовурга тўла.

- Келинг, анжирдан олиб қолинг, қаранг шираси ичига сиғмай чиқиб кетяпти.
- Қора ариқни қуврак сабзиси, сотаману-кетаман, кейин ахтариб юрманг.
- Гишмонни пиёзига келинг, бир донаси бир қозон овқатга етади.
- Ҳой арава, орқага юрма, хандалакни эзасан.
- Қўзим бор ака, пўстакни йиртиғи эмас.
- Айронни ағдардингку, палакат, ҳали бир коса ҳам сотмаган эдим, пулини тўлайсан...
- Хўп тўлайман, жон ака ёқамни сал бўшатиб, атай тўкканим йўқ, оёғим қовун пўчоғига тойилиб кетди.
- Қоч, Тўхтасин, Наби миршаб келяпти, тойдик...

Шундай ғала-ғовур, “олинг, бор, барака” овозлари янграётган қизгин бозор ичида шаҳарнинг таниқли бойларидан Ўринбой пўстиндўз орқасидан иккита ҳаммолни эргаштириб олганича бозор қилиб юрибди. Чунки у эртага шаҳарнинг дин аҳллари, бойу-боён танишларини меҳмонга таклиф қилган. У яқинда Ҳасан-Хусан набира кўрганлиги шукронаси учун Аллох йўлида ақиқа, хатм Қуръон қилиб бермоқчи бўлди. Мана у эртага ўтказиладиган маросим харажатлари, учун бозорнинг олди мева-чеваларидан харид қилиб, қоп ва саватларни ҳаммолларга кўтартирганича бозорнинг кунчиқар томонидаги кўчалардан биридаги уйига жўнади.

Эртаси куни эрталаб соат тўққизларда Ўринбойнинг ташқи ҳовлисидаги катта, чорхари меҳмонхонасига таклиф қилинган қирқдан ортиқ меҳмонлар йиғилдилар. Меҳмонхона тўрида шу кунларда Марғилонда меҳмон бўлиб юрган Қўқонлик тасаввуф илмининг намоёндаларидан Миён ҳазратлари, ҳазратнинг ўнг ва чап томонларида Марғилон ва шаҳар атрофларидан келган таниқли дин пешволаридан Абдуллахон, Саидақбархон тўрамлар, “Хонақо” жоъме масжиди имом хатиби Муҳаммадюсуф домла – Хонақойи Ҳазрат, ёш, хушовоз қорилардан Собиржон Орифжон ўғли, улардан қуйироқда шаҳарнинг таниқли бойларидан беш-олтитаси, уй эгасининг узоқ – яқин қариндошлари жой эгаллаганлар. Ўртада ёзилган катта дастурхонда Марғилоннинг қўли гул нонвойлари пиширган баркашдек қип-қизил ёғли патирлар, ўн тўрт ёшли дўмбоқ қизалоқларнинг юзларидек ширмой нонлар, мева-чевалар, турли ширинликлар, қатлама, сомсалар, борингки зиёфат қуюқлиги хар қандай касал одамни ҳам иштахасини очиб юборади. Ҳозирча хатм Қуръон бошлангани йўқ, меҳмонлар кўтаринки руҳда дастурхондаги ноз-неъматлардан тановул қилишиб, хушбўй кўк чойдан ичиб ўтиришибди.

- Қани манови ҳолвадан олингчи, ёнидаги шеригига мулозамат қилиб Салимбой исмли меҳмон, - ҳолвапазлар жуда ишлашибди-да.

Ҳовлини саҳнига катта ўчоқ қавланиб қозон қурилган, унинг яқинроғида қўш самовар ўзидан буғ пурқаб шақирлаб қайнаб ётибди. Ўринбойнинг кўни-қўшни, қариндошларининг ёшроқлари хизматда.

- Абдурасул, кара, меҳмонлардан иккита бўш чойнак чиқди, обке,- самоварчи дастёрига – чойнакларни пайдан бўлиб тур, - дея ўзи қўлидаги чойнакка чой дамлай бошлади. Ҳовли атрофида бойнинг қатор солинган баланд иморатлари савлат тўкиб турибди. Буёғи ташқи ҳовли, бола-бақра, хотин-халаж нариги ички ҳовлида. Ўртада баланд қилиб кўтарилган хом ғиштин девор. Ҳар икки томонни бири-бирига кўрсатмай тўсиб турибди. Ҳозирча меҳмонхона ичкарасидаги меҳмонлар ҳам, ташқаридаги хизмат қилаётганлар ҳам турли мавзулардан, бозордаги нарх-наво, иқтисод, бундан йигирма йилча олдин келиб ўрнашаётган ўрислару, уларнинг урф-одатлари, сиёсатларидан гаплашиб ўтиришибди.

Бизга тарихдан маълумки, 1876 йил феврал ойидан Фарғона вилоятида рус босқинчилари томонидан генерал губернаторлик ташкил этилиб маркази Ёрмозор қишлоғининг нарёғига қурилаётган янги Фарғона шаҳри ва биринчи губернатор Михаил Димитреевич Скобелов бўлган эди. Биз ҳикоя қилаётган даврларгача эса саккизта губернатор келиб-кейтиб ҳозирда тўққизинчи генерал губернатор Василий Николаевич Сусакин Кўкон хонлиги ўрнига ташкил этилган Фарғона губернаторлигини бошқараётган эди. Янги қурилаётган Фарғона шаҳри ичи ва атрофида Русиянинг шаҳар ва қишлоқларидан келиб ўрнашаётган рус ишчи ва деҳқонларнинг урф-одатлари, турмуш тарзлари маҳаллий аҳоли, ўзбекларда катта қизиқиш уйғотарди. Русларни келишганига йигирма йилдан ортиқ вақт ўтган бўлса-да, лекин тўрт киши тўпланса гап руслар ҳақида кетарди. Ҳозир ҳам ташқарида ичкаридагиларга хизмат қилаётганларнинг айримлари шу ҳақда ўз билганларича гапиришиб ўтирибди.

Искобилдаги (Фарғона шаҳрининг эски номи) ўрисларни катишка, памилдори деган экинлари борақан,-дея гап бошлади Исмоилжон ошпаз мўйловини бир силаб қўйиб, - катишкаси худди такани тухумига ўхшайди, памилдориси юмалоқ, қип-қизил ичи тўла сув. Бешболадаги аммамникига борган эдим, поччам уч-тўртта обкеган экан татиб кўрсам манга ёкмади.

- Ўрисларни зовутидан чиқадиган буюмлари яхши-ю, лекин ейдиган овқатлари бизга ҳаром, чунки улар чўчка гўштини ҳам еяверишади. – гапга қўшилди Ғуломжон исмли йигит. – лекин Искобилда ўрислар йилдан-йилга кўпайишиб, иморатлар қуришиб ўрнашишяпти. Аскарларига кўрғон қуриб милтиқ, замбаракларини обкелишиб шай қилиб олишган. Гоҳи-гоҳида бошлиқлари аскарларини даштга обчиқиб “рас-дба” деган машғулот қиларкан.

- Ҳа энди бу бош омон бўлса ҳар-хил ишларни кўравераркан.

- Бундан беш олти йил бурун Ғиштмонлик Усмонбек ўнтача йигити билан ўрисларни хўп додиратган эди.- яна гап бошлади Ғуломжон. – Лекин ўрислар барибир кўпчилик қилиб Усмонбек тоғ томонга қочиб жон сақлаб қолган. Ўзиям қоплондек эпчил йигит эди-да, ўрислар тута олишмаган. Ўзини ушлашолмай уйдан беш яшар ўғлини гаровга опкетишган экан, лекин ўша куниёқ Усмонбек ҳам кечаси бошлиқларнинг биттасининг тўрт яшар боласини ўғирлаб кетибди. Ўрисларни бошлиғи эртасигаёқ болани қайтариб бериб ўзининг боласини обкелтирган экан. Кейин Усмонбек бола-чақасини олиб ўрисларни қадами етмайдиган тоғу-тошга қочиб кетди. Лекин ўзи ҳалол, мард йигит эди.

- Ҳа энди бу ишлар тақдири азалдан бўлса нимаям қилардик.

Бир оздан кейин ичкарида, меҳмонхонадагилар хатм

Қуръондан олдин маросимнинг мўътабар меҳмонларидан Кўконлик Миён хазратларидан маъруза қилиб беришларини сўрашди.

Узун, оппоқ соқоли нуроний юзига кўрк бағишлаб турган, ўсиқ қошлари остидан донолик билан боқиб турувчи кўзлари билан ўтирганларга бир-бир қараб Миён хазрат шарият, тариқатдан маъруза қила бошладилар.

- Алахамдулиллоҳ, Аллоҳ таоло бизларга ислом деб аталмиш динни насиб этди.

Ўзига беадад шукурлар бўлсин, бизларни мушрик ёки насроний қилиб яратмай мусулмон қилиб яратди. Исломи дини Аллоҳнинг раҳматига, марҳаматига элтувчи дин бўлиб бизни вазифамиз бу дин йўлидан оғишмай фарз ва суннатларни доимо сидқидил билан бажариб юрмоқликдир. Аллоҳ таоло ўн саккиз минг оламини яратиб ундаги ҳикматларнинг ҳаммасини Ўзининг илоҳий китобларига жам қилган. Инчунун бу ҳикматларни Тавротга жамлаб уни Мусо алайҳис саломга нозил қилди.

Тавротдаги ҳамма ҳикматларни Забурда жамлаб уни Довуд алайҳис саломга нозил қилди. Сўнгра бу ҳикматларнинг барчасини Инжилга жамлаб уни Исо алайҳис саломга туширди.

Бу учта самовий китоблардаги ҳамма ҳикматларни Қуръони Каримга жойлаб уни пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо С.А.В. га йигирма уч йилда нозил қилди.

Энди Қуръони Каримдаги барча ҳикматларни Фотиҳатул китоб – сураи фотиҳага жамлади. Сураи фотиҳадаги ҳикматларни “Бисмиллаҳир роҳманир роҳим”га жо қилди. Бисмиллоҳдаги ҳикматларни яъни тамоми оламдаги ҳикматларни “Бисмиллаҳ”даги “бе”нинг нуқтасига жам қилди.

Энди бир киши сўрасаки, дунёдаги бор ҳикматларнинг бир нуқтага жамулжам бўлишини қандоқ тушунмоқ керак? – деб. Айтамикки, нуқта бу ваҳдоният яъни бирлик. Жуз ло ятажаззау яъни бошқа қисмларга бўлинмайдиган яхлитлик. Бу Аллоҳ таолонинг васфи, Унинг ягоналиги, борлиги, аввал ҳам У, охир ҳам У, Зоҳир ҳам У, Ботин ҳам У эканлигидан далолатдир.

Сўнгра Ҳазрат Аллоҳ таолонинг гўзал исмлари ҳақида жуда ҳам таъсирли маъруза қилдилар. Ҳозир бўлган меҳмонлар, талабалар ҳузурида Бош мударрис – Муҳаммад Юсуф домла – Хонақойи ҳазрат маъруза қилдилар. Жумладан шундай дедилар: Охиратда, қиёмат майдонида энг кенг жой Аллоҳ таолонинг Аршидир. Бу дунёда эса, энг кенг жой банданинг дили. Инсоннинг дилига ҳамма нарса сиғиб кетаверади.

Инсоннинг дили бамисоли ойнага ўхшайди. Аллоҳ таоло ўша ойнага боқиб Ўз жамолини томошо қилади. Бирор бир ёмон сўз билан дилга озор беришдан сақланмоқ лозим.

Зи ҳарфи бемулойим захмати дилхо машав Бедил,
Ки хар жо жинси сагий хаст бошад душмани мино.

(Бедил)

Яъни бир кўпол сўз билан, наинки сўз билан хаттоки бир номулойим ҳарф билан ҳам кишининг кўнглига озор берманг. Чунки ўша номулойим ҳарф тош мисолидир. Қаердаки тош жинси бўлса, у ойнанинг душманидир. Тасаввур қилингки, бир кишининг маъшуқаси ойнага боқиб ўз хуснини томошо қилиб, хузурланиб туровди. Сиз ойнани синдириб қўйсангиз у сиздан хурсанд бўладими?

Шоир айтганидай:

Диласт манзури Бениёзий
Бағафлат озуда ашма созий
Каси қазон жилва шарм дорад,
Шикаста ойна камна дидорад.

(Бедил)

Меҳмонхона ва ҳовлига чўккан жимликда ичкаридагилар ҳам, ташқаридагилар ҳам Ҳазратларнинг маърузасини жон қулоқлари билан тинглаб ўтирардилар. Ҳазрат сўзларини тугатгандан кейин бу пурмаъно маърузага ром бўлиб тинглаб ўтирган сомъелар аста-секин гап бошлашиб Ҳазратга таҳсин-тасаннолар ўқий бошладилар.

- Тасаддуғингиз бўлай Ҳазратим, мана бизга анча билмаганларимиздан сўзлаб бердингиз. Динимизни поклиги, бу динга амал қилиб пок юришликка не етсин, - қўлидаги дастрўмоли билан юзидаги терларини артиб миннатдорчилик билдирди Раҳмиддин исмли баққол. Ўтирганлардан яна бири тавозе билан Миён бузрукка юзланиб:

- Тақсир, динимиз, мусулмончилигимиз билан доимо Аллоҳга шукур қилиб, уни фарзларини қўлимиздан келганича бажариб юрибмиз-у, лекин мана йигирма йилдан ўтди, юртимизга ўрислар босқин қилиб, келиб ўрнашиб олдилар. Улар кейинчалик бизни динимизга, одамларимизга ўз таъсирларини ўтказмасмиканлар? Мана сиз ҳам Аллоҳга етишган зотлардансиз. Иншаоллоҳ сизни дуоларингизни ҳам Аллоҳ ижобат қилгусидир. Динимизни бардавом бўлиши учун бу кофирларни бир яхшилаб дуоибад қилиб юборсангиз, ажаб эмас улар келган жойларига кетишиб бизларни тинч қўйишармиди, - дея сўради. Бироз сукут қилган Ҳазрат бу саволга аста жавоб қила бошлади:

- Бундан саккиз юз йилча олдин мўғул босқинчилари Хоразмга киришларидан олдин ўша пайтда ўша ерда яшаган валийлардан Шайх Нажмиддин Кубаро ҳазратлари ўзини муридларини йиғиб, “Сизлар Хоразмни тарк айлаб ўз юртларингизга жўнанг. Машриқдан оташ келмоқда. Бизнинг мағриб куйиши муқаррардир. Бу Аллоҳнинг бир қаттиқ ғазабидирки, бунга ўхшаш ҳали бўлмаган” – дедилар. Шунда муридлари : “Ҳазрат, бир дуо қилсалар бу балою – офат мўминлар бошларидан даф бўлса” – дея сўради. Шайх деди: “Бу қазою – қадардир, анинг иложи дуо бирла бўлмас”. Шунингдек бу ўрисларни келишлари ҳам дуо билан даф бўлмайдиган бир ишдир. Вақтики келиб бу балодан Аллоҳни ўзи нажот бермаса, унга биз бандалар фақат Аллоҳдан яхшилиқни тилаб, сабр-тоқат қилиб юрмоқдан бошқи иложимиз йўқдир. Бироздан кейин суҳбат яна дин, шариат, тариқат йўлларига уланди. Тўпланганлардан кўпчиликлари Ҳазратдан ўзларини қизиқтирган саволларга жавоб ола бошладилар. Гап бориб Қуръон ва унинг тафсири, шарҳларига етганида нафақат тасаввуф, балки Қуръон илмининг ҳам ўткир алломаси бўлган Миён Ҳазрат Қуръони Карим тафсиридан ҳам маъруза қилиб бердилар. Ундан хозир бўлганлар кўп мутаасир бўлдилар. Сўнг куюқ-суюқ овқатлар тортилди. Ош дамланиб, ошпаз товоқларга ошни сузгунича Қуръон сураларидан тиловат қилиниши сўралди. Миён Ҳазратлари ёнларида одоб билан ўтирган ўн саккиз ёшлардаги ёш қори Собиржонга майин қаради-да:

- Қани қори бола тиловатни сиздан эшитсак, ширин нафасингизни биз ҳам соғинганмиз, - деб хатм Қуръонни бошлашга ижозат бердилар. Ёш Собиржон қори ўнг қўлини кўксига қўйганича аввал ёнидаги улуғ устоз Миён Ҳазратга, кейин қолганларга ҳам бир таъзим билан “Хўп” ишорасини қилди. Кейин чўкка тушиб ўтирганича қўлларини тиззаларига қўйиб, бошини тик тутиб кўзларини хиёл юмганича Қуръон сураларини аввал “Фотиҳа” сурасидан бошлаб ёддан қироат билан ўқий бошлади. Меҳмонхона ичи ва очиқ турган эшик, дарчалардан ташқарида ҳам қорининг тиниқ, жарангдор, ўта ёқимли овози янграй бошлади. Ичкаридагиларнинг ҳам, ташқаридагиларнинг ҳам бутун вужудлари қулоққа айланиб, тинглай бошладилар. Собиржон қори қироатни тажвид қоидаларига амал қилган ҳолда ўқир, одамлар уни хуш овозига сел бўлганлари ҳолда қимир этмай тинглардилар. Қорини бу такрорланмас овозида шунчалик сеҳр, жозиба бор эдики, хаттоки унинг овози етган жойлардаги дарахтлардаги сайраб турган қушлар ҳам сайрашларидан тўхтаб қолдилар. Улар ҳам бу ўткир овозли қори томонидан ўқиладиган Аллоҳ каломи олдида ожиз қолган эдилар. Тинглаётган одамлар ҳам шунчалик таъсирланиб ўтирардиларки, уларни кўнглиларида “Қани энди, қори тўхтамай ўқийверса”, деган ўй пайдо бўлган эди. Ниҳоят Собиржон қори қироатни якунлаб фотиҳа қилишларини сўрагандек Миён Ҳазратга юзланди. Ҳазрат узун, бақувват қўлларини дуога очди:

- Илоҳо омин! Шу ўқилган Қуръонни савобини авваламбор сарвари олам Муҳаммад Мустафо Саллоллоҳу алайҳи ва салламни руҳи покларига, барча саҳобалари, аҳли байтларнинг барча ўтган мўъмин мусулмонларнинг, мана шу хонадон соҳиби Ўринбойнинг ўтган ота-боболари, хеш-ақраболарини покиза руҳониятларига баҳшида қилдик. Уларнинг барчаларини Аллоҳ раҳматига олсин, оҳиратларини обод қилсин. Яқинда дунёга келган Ҳасан-Ҳусан набираларининг ҳам умри узун, ризқи улуғ бўлсин, солиҳ фарзандлардан бўлиб етишишсин, омин, Аллоҳу акбар!

Барча юзига фотиҳа тортиб бўлганидан кейин ўтирганлар Миён Ҳазрат ва ёш қори

Собиржон Орифжон ўғлига миннатдорчилик билдира бошладилар.

- Бахтимизга Ҳазратимни ҳам умрилари узок бўлсин,
- қўлидаги дурраси билан кўзларидан чиққан ёшларини артар экан, шаҳарнинг таниқли кишиларидан Мирзараҳимбой, - аммо Собиржон қорини тиловатини ҳам мазза қилиб эшитдик. Аллоҳ таолони қудрати, унинг борлиги, бирлиги кўз олдимизда намоён бўлгандек бўлди. Аллоҳга имонимиз янада ортди. Қорини илмига Худо ривож берсин, деди.
- Қорини қироатларини эшитиб онам раҳматлик эсимга тушиб кетди, - йиғламсираб сўз бошлади Обиджон исмли киши, - онам ҳам Қуръон тиловатини тинглашни жуда яхши кўрардилар, мен отамдан эрта етим қолиб рўзғор ташвишлари билан ўқий олмадим. Худо хоҳласа ўғилларимдан бирини Собиржон қорига шогирд қилиб бераман.
- Иншаоллоҳ, ҳар ким ҳам яхши ниятига етсин, - дуо қилди Миён Ҳазрат ва келганларнинг туришларига фотиҳа қилди.

II

Марғилоннинг торроқ, хўкиз кириб айланса орқаси деворга тегиб қоладиган кўчаларидан бирида қўлтиғига Қуръон китобини қистириб олганича кетаётган Собиржонни кўзи йўлдаги чуқурга бир ғилдираги тушиб қолиб чиқа олмаётган аравага тушди. Арава устига катта-катта тарвузлар юкланган, аравакаш аравасини от билан бирга чиқаришга ҳарчанд уринар, лекин юк оғирлигидан чиқара олмас эди. Кечки пайт бўлганидан аксига олиб кўчада ҳам одам йўқ.

- Қани амаки, сиз тизгинни ушлаб отни олдинга тортинг, мен аравани орқасидан итариб юбораман, - деди дарров арава олдига етиб келган Собиржон қори қўлидаги жилдга солинган китобни авайлаб тарвузлар устига ўрнаштириб қўяр экан, аравани чуқурда турган ғилдираги томонидан ушлади. Арава атрофи четан (тут новдаларидан тўқилган катта панжара) тутилгани учун тарвузлар юмалаб тушиб кетмаган эди.

- Ҳа, умрингиздан барака топинг ука, ўзим Тошлоқнинг Қора тепасидан келяпман. Эртага бўладиган бозорга бугун кечқурун олиб келиб қўйяй дегандим, бозорга яқинроқ деб шу йўлдан юрибман. Бўлмаса нариёқда катта кўча бор эди, - афсусланганнамо гапирди аравакаш.

- Ҳеч қиси йўқ, ҳозир аравани чиқазиб оламиз. Қани отга ёрдам берворайликчи, ҳа, ҳа жонивор, ҳозир қутуласан. Қани хўппа, - дея аравани орқасидан Собиржон кучини борича қаттиқ итарди. Арава бир-икки силкиниб, ниҳоят чиқиб кетди. Чуқур аслида катта эмас. Уни болалар ўйнаб, кавлаганга ўхшайди, лекин арава устидаги юк оғир бўлганидан от тортиб чиқара олмай қолган.

- Раҳмат ука, раҳмат, - миннатдорчилик билдириб, аравакаш хурсанд бўлганидан тарвузлардан бирини олиб Собиржонга узатди, - кўринишингиздан муллаваччаларга ўхшайсиз. Мана бу тарвузни уйга кетаётган бўлсангиз ота-онангизга, дарсга кетаётган бўлсангиз устозингизга олиб боринг. Мендан совға.

- Ҳожати йўқ эди амаки, - эътироз билдирди Собиржон, - мен сизга Аллоҳ йўлида ёрдам қилдим.

- Йўқ-йўқ қўлимни қайтарманг ука, мингдан-минг розиман. Илмли одамларнинг дуоларини олишни яхши кўраман, - дея аравакаш тарвузни Собиржон қорини қўлига тутқазиб яна раҳмат айтиб, аравани бозор томон ҳайдаб кетди. Бир қўлида китоб бир қўлида тарвузни ушлаб олган Собиржон қори шаҳарнинг Боғишамол маҳалласидаги Қорихона томон юриб кетди.

Ёш қори ҳозирда шаҳардаги “Хонақойи Ҳазрат” мадрасасида Қуръон илмидан тахсил олиш билан бирга кечқурунлари қорихонага ҳам келиб туради. Чунки у ёшлик пайтларида саккиз йилдан ортиқ шу қорихонада устози Абдулҳамид қоридан Қуръонни тажвид билан, яъни қироатни қоидаларига амал қилиб ўқишни ўрганган эди. Ёшлигидан илмга қизиққан Собиржон уч-тўрт ёшлигида опалари отинчадан ўрганиб келган арабча ҳарфларни уйда такрорлашган

пайтларида миясида ёддан сақлаб қоларди. Дадаси Орифжон ака уйга кириб келганда “Алиф, бе, те, се” дея қайтариб айтиб берса дадаси уч ёшли гўдакни хотирасига хайрон қолиб келажакда ўткир илм соҳиби бўлиб етишишига ишонарди. Тўрт-беш ёшларга кирганида эса гарчи ўқишни билмасда, опалари билан китоб талашадиган, улар беришмаса дадасига йиғлаб, “Менга ҳам китоб олиб беринг, ўқишни ўрганаман” дейдиган бўлди. Гўдаклигидан илмга чанқоқ Собиржон олти ёшдан бошлаб маҳаллани домласи мулла Сирожиддинда ҳарф ўргана бошлади. Зехни, хотираси ўткирлиги боис ўн ёшгача араб тилида шариллатиб ўқишни ўрганиб олди. Бундан ташқари овози ҳам ёқимли бўлган Собиржондан келгусида ўткир Қуръон қориси чиқишини англаб етган устози Сирожиддин домла Орифжон акага ўғлини Боғишамолдаги қорихонага ўқишга беришни илтимос қилди. Орифжон ака гарчи ўзи ҳам илмга қизиққан, Қуръон, арабий ҳарфда ёзилган туркий китобларни ўқий олса ҳам лекин унинг асосий касби маҳсидўз косиб эди. Ўғлидаги бу қобилият, қизиқишга ота бефарқ бўлмади ва уни ўн ёшлигиданоқ қорихонага тахсил олишга берди. Қорихонада Собиржон Қуръонни тажвид билан ўқиш қоидаларини ўргана бошлади. Тажвидда асосан араб тилидаги 29 та ҳарфларни ўқиш қоидалари ўргатилиб бунда сукун, иқлоб,идғом, ғунна, мад лозим, мад ориз каби кўплаб қоидалари бўлади. Қуръон қориси бу қоидаларга тўлиқ амал қилган ҳолда ўқиши талаб этилади. Чунки пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В.) ҳам ҳадисларда Қуръон ўқиган ҳар бир кишига тажвидга амал қилиши зарурлигини таъкидлаб ўтган эдилар. Шу сабабдан ҳам Собиржон қори Қуръон ўқишни ўрганаётган пайтлариданоқ тажвидга амал қилиб ўқишни ўргана бошлади. Мана энди Собиржон Қуръонни хоҳ китобдан, хоҳ ёддан ўқиса ҳам ҳар қандай одамни ром қиладиган бўлиб қолган бўлсада лекин ҳамон илм ўрганиш билан машғул бўлиб келяпти. Чунки илмнинг чеки йўқлиги ҳаммага аён. Инсон умрини охиригача илм ўргансада лекин оздек туюлаверади. Фақат одамларда илм даражаси турлича бўлиб, кимдир озроқ, кимдир кўпроқ эгаллайди ҳолос. Ёш Собиржон қори ҳам ҳозир устозларидан озроқ, шогирдларидан кўпроқ илмга эга бўлсада лекин ўзи ҳам устозлардан билмаганларини ўрганиб боради.

Собиржон бир қўлида катта тарвузни кўтариб олганича қорихонага кириб келганида узун, кенг хонада устоз Абдулҳамид қори, яна йигирма чоғлиқ толиби илмлар, айрим Қуръон тинглаш учун кирган кишилар жам бўлишган, устоз шогирдларга ўргатар, ёш қорилар ёд олган сура, оятларни қайтариб ўтирардилар.

- Ассалому алайкум устоз, - ичкарига салом бериб кирди Собиржон.
- Ва алайкум ассалом, келинг қори бола, тарвуз кўтариб олибсиз? Ё бозор оралаб келяпсизми?
- Йўқ, устоз, йўлда бир аравакаш хадя қилди, сизга илиниб олиб келдим.
- Нима, аравадан тарвуз туширдингизми бўтам?
- Йўқ устоз, йўлда бир арава чуқурга тиқилиб қолган экан, чиқаришиб юбордим.
- Баракалла ўғлим, мусулмонлар бир-бирларига ҳамдаму-ҳамдард бўлишлари керак. Сиз тарвуз туширишганингизда ҳам мен раҳмат айтардим. Мўъмин киши ҳеч қандай қора меҳнатдан қочмаслиги керак. Бизга ҳаётлари ибрат бўлгудек инсонлардан Мавлоно Жалололидин Румий ҳазратлари ҳам ҳеч қандай қора меҳнатдан қочмаганлар.

Талабалик йилларида унинг устози Шайх Саид Бурҳониддин Сирдон ундаги нафс, кибр-ҳаво, манманликни синдириш мақсадида тунлари шаҳар хожатхоналарини тозалашни буюрган. Ёш Жалололидин устозига лом-лим демай тунлари оғзи-бурнига рўмол тутиб олиб бир неча ой ҳар куни хожатхона тозалаган. Бўлмаса Жалололидин Румийнинг отаси Мавлоно Баҳовуддин Валад ўз даврида буюк Хоразмшоҳлар саройида олимлар етакчиси, Султонул Уламо бўлган. Шундоқ одамни ўғли ҳам кибр-ҳаво қилмаган ва охирда валийлардан бўлиб етишган.

Абдулҳамид қорини бу сўзларини Собиржон ва бошқа толиби илмлар ҳам зўр қизиқиш билан тинглаб улуғ устозларга чексиз меҳр уйғонганлиги юз-кўзларидан сезилиб турарди.

- Қани Собиржон, - дея ёш қорига мурожаат қилди устоз,

- сиз манави томонга ўтириб ўсмир қорибаччаларни сабоқларини синаб кўриб, саҳв хатоларини кўрсатиб, буларга дарс беринг. Мен қолган талабаларга дарс бераман. Машғулот давомида шогирдларни ёд олган оятларини қироат қилдириб кўринг, - сўнг ҳаммага юзланиб, - Қуръон илми, дин шариатдан ўзларингизни қизиқтирган масалаларни тортинмай мендан ҳам Собиржондан ҳам сўрайверинглар. Сўраб ўрганган олим деган гап бор.

Талабалар ўртасида ўрганган сабоқларини қайтариш, янгисини ўрганиш, устозларидан сўрашлар бошланди. Собиржон толиби илмларни ёшроқ тўрт-бештасини олдига ўтказиб олиб сабоқ бера бошлади.

- Қани Турсунбой, “Наба” сурасини тажвид қоидаларига

амал қилган ҳолда қироат билан ўқиб берингчи, - мурожаат қилди у рўпарасида ўтирган ўн тўрт ёшлардаги бўз кўйлак кийиб, белини қийиқ билан боғлаб олган ўсмир болага. Турсунбой “Амма(Наба)” сурасини ўқиб берди.

- Кечагидан кўра хийла тузук, - диққат билан тинглаб Собиржон қори, - уйда анча қайтарибсиз. Лекин қайси ҳарф қандай товуш билан чиқарилади, масалан тилнинг юкорисиданми, ўртасиданми, танглай ёки тиш орасиданми шошилмай ўқинг. Кейин сира ёддан чиқармасликка ҳаракат қилинг. Ўрганишда зеҳн билан бирга хотира яъни қувваи ҳофиза асосий ўринда туради. Ёдда яхши сақлаб қолиш бу хотирани яхшилигидир.

Собиржон қорини ўзига ҳам Аллоҳ ўтқир зеҳн, хуш хотира берган эдики, у бир марта эшитган ёки кўрган нарсасини қайта унутмас эди. Устозларидан олган сабоқларни ҳам бир марта эшитса кифоя эди, уйга бориб қайтармаса ҳам эртасига келиб беҳато айтиб бераверарди. Унинг хотирасини бундай кучлилигидан устози Абдулҳамид қори ҳам хайрон қолиб тасанно айтарди.

- Устоз, “Тажвид” китобидан кейин қайси китобдан ўрганамиз? – сўради қорибаччалардан яна бири Собиржондан.

- Ўзларингиз яхши биласизлар, “Тажвид” бу Қуръонни қироат билан ўқишни ўргатадиган китоб. Лекин “Хафтияк” “Қуръон” китобини еттидан бир бўлаги бўлгани каби “Тажвид” ўзидан катта “Жазари” деган китобнинг бир қисмидир. “Тажвид” ни яхши ўрганиб, барча қоидаларига амал қилган Қуръон сураларини яхши қироат билан ўқий олади. “Жазари” эса “Тажвид” дан мураккаброқ бўлиб, қироатни “Тажвид” да келмаган қоидалари учрайди. У китобни ўқиш учун олдин бу китобни яхши ўқиб ўрганиш керак. Ундан сўнг “Шотибия”га ўтилади. Бунда етти хил қироат усуллари батафсил ўргатилади.

Ўқишхонлик, ўрганиш, сураларни қироат билан ўқиш икки-уч соат давом этди. Устозидан анча нарсалар ўрганган, ўзидан ёшларга сабоқ берган Собиржон алламаҳалда уйига қайтди. Унинг кўнгли ҳар кунгидек кўтаринки эди.

Ш

Орифжон махсидўзнинг “Турклар” маҳалласидаги кичикроқ бўлсада ички, ташқили ҳовлиси доимо супурилган, озода, уй ичлари саришта. Ҳовли четларида баҳордан то кеч кузгача турли гуллар, ошбоп кўкатлар барқ уриб ўсиб ҳовлига кўрк бағишлаб туради. Орифжон ака, унинг хотини Буойша опа ҳам тозаликни ёқтирадиган нозик дидли одамлар бўлиб, уйлар ва ҳовлини доимо тоза, покиза туришига аҳамият беришади. Ота-оналарига қараб фарзандлари уч қиз, икки ўғил ҳам покизаликни ёқтирадиган бўлишган. Оилада икки қиздан кейин тўнғич ўғил Собиржон, ундан кейин бир қиз ва бир ўғил укаси бор. Укаси Ҳакимжон ота-онани кенжа фарзанди бўлиб, ҳозир ўн икки ёшда. Опа-сингил, укаси ҳам ўқишга қизиққанликларидан харфларни ўқиб, ёзишни ўрганиб олишган. Айниқса икки опалари Рисолатхон билан Гулсумхон туппа-тузук отинча бўлиб қолишган. Улар ҳозирда турмушга узатилиб, уйли-жойли бўлиб кетишган бўлсаларда ота-оналарини тез-тез хабар олиб турардилар. Эрлари ҳам оддий,

меҳнаткаш йигитлар бўлиб биттаси нонвойчилик, биттаси Орифжон акани эски шогирдларидан бўлиб, косибчилик қилади. Умуман бу меҳнаткаш, илмга қизиққан оилани маҳаллада барча бирдек ҳурмат қилишади.

Мана бугун ҳам оила бошлиғи Орифжон ака шомга яқин дўкондаги ишини тугатиб уйга келди.

- Ассалому алайкум дадажон, - дея дарвозадан кираётган отасига пешвоз чикди ўн беш ёшлардаги Сожидахон ва унинг қўлидаги бозорликлар солинган халтани оларкан, - қалай чарчамай келдингизми? - сўради одоб билан.

- Ва алайкум ассалом, балли кизим, умрингдан барака топ, - хурсанд бўлиб Орифжон ака аста уй томон юраркан. У шомга яқин келгани учун уй ичига кириб кийимларини алмаштиргач, қўлида обдастани олиб таҳорат қилиш учун ховли четига юрди. Таҳорат олиб бўлгач, уйга кириб шом намозини ўқиб олди. Шомдан кейин оила дастурхонга жамулжам бўлишиб кечки овқатни тановул қилишди. Овқатдан кейин анча гаплашишиб ўтиришди.

- Энди онаси, - пиёладаги чойни бир хўплаб қўйиб гап бошлади Орифжон ака, - бу йил Гулсумхонни ўғилларини хатна тўйини ўтказиб олсак, кейин Собиржонни уйлашга ҳаракатни бошласак ҳам бўлаверар дейман, бу йил ёши ҳам ўн саккиздан ошди. Унинг ўртоқларидан Қодиржон, Шокиржонлар уйланиб олишди.

- Ҳа, албатта, то келин топиб унаштириб тўйни камчиликларини тўғирлагунимизча ўн тўққиздан ўтади. Хозиргача ҳам Собиржонга атаб анча-мунча бисот йиғиб, сандикқа солиб қўйганман. Мана иккита киз чиқардигу, Худо хоҳласа энди ўғил уйлаймиз. Мен ҳам тезроқ келин олиб, набира кўриб, болагинамни болаларини бағримга босиб ўтирсам дейман. Қиз невараларим бўлгани билан уларни келишганда кўраман. Собиржонники доим олдимда бўлади.

- Иншоаллоҳ, ниятимизга етайлик. Мана Худога шукур ўғлимиз Собиржон илмли, одобли, солиҳ фарзанд бўлиб етишди. Куръон тиловатини ҳар қандай одам ҳам жон-жон деб эшитади, ўзини ҳамма ҳавас қиляпти, Худо хоҳласа ўзига ўхшаган илмли, одобли қизлардан келин қилсак, икковлари бир-бирларига мос тушардилар.

- Ҳа, дадаси, илоё Собиржонимизга тўрамларнинг қизларига ўхшаган аҳли солиҳи қизлардан насиб қилсин. Лекин ҳозирданоқ униси-буниси ўғлимизни куёв қилсак деган гапларни ҳам қилишяпти.

- Ким ўзи, тузукроқ одамларданми? – сўради Орифжон ака қизиқиш билан.

- Анови Карим холвафурушни хотини Ҳидоят сатанг тунов куни Сурмахон опани биби сешанбасида куда бўлсак дегандек қилди.

- Аслида куёв бўлмишни ҳам, келин бўлмишни ҳам аввало насл-насабини яхши суриштириш керак. Насаби тоза одамдан зоелик кўрмайсан.

- Собиржонни куёв қиламан деганлар кўп. Худо хоҳласа кўнглимизга ёққан яхши одамлар билан куда бўламиз.

Бу пайтда Сожидахон билан Ҳакимжон қўшни хонада дарс қилаётган, эри-хотин эса икковлари алла-паллагача гаплашишиб ўтиришарди. Хуфтон намози вақти бўлганида Орифжон ака намозни ўқиб келиш учун масжидга чиқиб кетди. Хуфтондан кейин олдин ота, кейин ўғил бирин-кетин уйга кириб келишди. Отасидан сал кейинроқ келган Собиржон қори салом бериб отасидан пойгакроққа ўтириб фотиҳа қилди. Ҳол-аҳвол сўрашиб, сўнгра у ёқ, бу ёқдан гаплашиб ўтирдилар.

-Ўқишларингиз яхши бўляптими ўғлим? – сўради Орифжон ака ўғлидан, - қийналмаяпсизми? Худо хоҳласа бу заҳматларнинг ажр-мукофотини Аллоҳдан албатта кўрасиз.

- Ҳа, дада, яхши бўляпти, устозларим ҳам хурсанд бўлишяпти. Мадрасадаги таҳсил билан бирга қорихонага ҳам бориб турибман. Ниятим “Қуръони Карим”ни яхши ўрганиб умрим давомида минг маротаба хатм қилиш. Ҳар намозларимда ҳам Аллоҳдан шу ниятимга етказишини тиламоқдаман.

- Ҳа, иншоаллоҳ ниятингизга етинг, ота-она астойдил дуо қилдилар. – бизлар ўтиб кетганимиздан кейин руҳимизга Қуръон ўқиб туришингизни ўзи ҳам бизга катта бахт. Биз ҳам сизни шу ниятда ёшлигингиздан ўқиб, илмли бўлишингизга жон куйдирыпмизда ўғлим. Асосийси Аллоҳни каломини ёд олиб ўқишингиз, Аллоҳ ризолигини топишингиз сизга катта бахт. Мана қанча одамлар илмдан, дунёдан беҳабар ғофил бўлиб юришибди. Худога шукур анови Гаффор ўғри, Содик қиморвозни ўғилларига ўхшаб бебош, безори бўлмадингиз. Мана Гаффор ўғрининг ўғли Сайфулло тез-тез бўза, мусаллас ичиб бебошлик қилиб туради. Лаънати тунов куни дўконда мени гап билан чалғитиб туриб бир жуфт янги кавушни кўйлагини ичига тиқиб обчиқиб кетибди, билмай қолибман.

- Бировни ҳақини еса буюрармиди, дадаси, - гапга аралашди Буойша опа, - бир куни бир фалокатга йўликади.

- Айтгандек, - мавзуни бошқа томонга бурди Собиржон, - яқинда мен тахсил олаётган “Хонақойи Хазрат” мадрасасида Қуръон илмига бағишланган жуда катта анжуман бўлар экан. Бизлар мударрисларимиздан эшитдик. Бу йиғинга Қўқон, Андижон, Наманган, Ўш шаҳарларидан ҳам катта олиму-уламолар келишар эканлар. Қуръоннинг тафсири, шарҳи, қироати бўйича масалалар бўлар экан. Мударрисимиз менга ҳам қироат қилиб беришимни айтди. Чунки бу ерга кўплаб қорилар келиб ўз қироатларини намойиш этишади. Мен ҳам хозирда шу йиғинга тайёргарлик кўряпман. Худо хоҳласа устозларимни ишончларини оқлашга ҳаракат қиламан.

- Илоё айтганингиз бўлсин, - онаси Собиржонга меҳр тўла кўзлари билан боқиб, - лекин сизни бу илмингиз, чиройингиз, хуш овозингизни кўриб ишқилиб боламга кўз-пўз тегмаса деб баъзида кўрқиб кетаман. Ёмон одамларни назариям ёмон бўлади. Шу кўзмунчоқми, дўланами тақиб олсангизчи болам.

- Ие қизиқмисан онаси, - кулиб юборди Орифжон ака, - тўғри, ёшлигида дўпписига, ёқасига кўзмунчоқ тақиб кўярдинг, бу ёш болагаку ярашаверарди, энди ҳозир ўша кўзмунчоқни салласига тақиб кўйсанг ярашмас. Чунки кўзмунчоқ, дўлана кўриниб туриши керак. Энди тумор десанг бошқа гап. У яқтакни ичида кўринмай туради.

Улар яна пича гаплашишиб ўтиришгач, Собиржон ён хонадаги дарс қилаётган синглиси билан укасини сабоқларини текшириб кўриб яхшироқ ўргатиш учун уларнинг олдиларига кириб кетди. Тун алламаҳал бўлганида ота-она, укалари уйкуга ётишди. Лекин Собиржон ўз хужрасида хонтахта устига кўйилган шам ёруғида “Қуръони Карим”ни ўқишда давом этди.

IV

Эрталабки намозни дадаси билан маҳалладаги масжидга чиқиб ўқиб олган Собиржон намоздан чиқиб шаҳардаги “Хонақойи Хазрат” мадрасасига йўл олди. Мана беш йилдан ўтяпти Собиржон мадрасада Қуръон ва бошқа диний билимлардан тахсил оляпти. Унинг уйи бу илмгоҳдан унча узоқ бўлмагани сабабли у уйдан қатнаб тахсил олади. Бошқа шаҳарлардан, узоқ қишлоқлардан келган муллабаччалар эса мадрасадаги тўрт кишилик мўъжаз хужраларда яшаб илм оладилар. Мадрасанинг ўрик дарахтидан ясалган салобатли, нақшиндор дарвозасидан ичкарига кирган Собиржон ҳали маърузалар бошланмаганлиги учун кенг сахндаги йўлакдан кириб ўзига таниш муллабаччаларни хужраси томон йўл олди. Дарвозадан кираверишда ўнг томондаги хужрада мадраса қоровули туради. Дарвозанинг ҳар икки томони ва чап томонда қатор кетган хужралар, бу ерда муллабаччалар истиқомат қилишади, ўртада икки таноб келадиган кенг сахн, бу майдон ўртарағида доимо зилол суви атрофга салқинлик бериб турувчи катта ҳовуз бор. Ҳовузни атрофлари ва катта япалоқ ғишт ётқизилган йўлақлар четларидаги мевали ва манзарали дарахтлар кўм-кўк бўлиб мадрасага гўзаллик бағишлайди, ҳам соя-салқинлик беради. Сахннинг тўғриси ва ўнг томонларидаги биноларда мударрислар хужралари,

маъруза тингланадиган катта хоналар жойлашган. Қибла томондаги беш юз киши ҳам жой бўладиган асосий катта хонада маъруза тингланади, ҳам намоз ўқилади, ҳам катта йиғин, анжуманлар ўтказилади. Мударрислардан Муҳаммад Юсуф домла каби дин ва дунё илмининг олиму-уламолари ёшларга илм берадилар.

Мана одатдагидек бугунги машғулотлар ҳам бошланди. Эрталабда кечаги олган сабоқларини қайта-қайта такрорлаб олган толиби илмлар хужраларидан чиқишиб дарсхоналар томонга юришди. Эрталабки намоздан кейин ўтган бир соатдан кўпроқ вақт ичида бирон сабаб билан таҳоратлари бузилганлари дарров ховуздан сув олишиб таҳоратхонага киришиб янги таҳорат олишди. Чунки худо каломи ва пайғамбаримиз хадисларидан илм олувчилар дарсларга ҳам таҳоратсиз киришмасди. Буни устоз мударрислар ҳам доимо эслатиб туришарди. Кенг хонага кираётган муллабаччалар устозлари ва бир-бирларига салом беришиб қатор бўлиб сафга жойлаша бошладилар. Катта дарсхона тўлгач, тўрида олдиларига китоблар кўйиғлик, чордона қуриб ўтирган тўрт-беш устозлар олдидаги минбарда бош мударрис Муҳаммад Юсуф домла дарсни бошлаб бердилар.

- Аллоҳ таоло барчамиздан рози бўлсин, унинг раҳматидан, пайғамбаримизнинг шарофатларидан умидвор бўлиб илм йўлида чеккан захматларимиз иншоаллоҳ барчамизга самара бергай. Илм ҳақида Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам: “Кимгаки Аллоҳ таоло яхшиликни раво кўргайдир, уни дин илмидан баҳраманд қилгайдир, илмга илм олмоқ йўли билан эришилгайдир” деганлар. Бу сўзларни айни ҳақиқатлиги бизнинг ҳаётимизда яққол кўриниб турибди. Сизлар Аллоҳ фарз қилган амаллардан илм олмоқликни ният қилгансизлар, бу ниятларингизда собит туриб, имкониятларингиз борича илмли бўлиб, ўрганганларингиздан бошқаларни баҳраманд қилишларингиз билан Аллоҳнинг розилигига етишурсиз. Илмли, олим одамлар ҳам Аллоҳнинг энг яқин дўсларидир. Шунини унутмангизки, қиёматда Аллоҳнинг олдида биринчи сафда пайғамбарлар, иккинчи сафда авлиёлар, учинчи сафда олимлар туради. Улардан кейин эса бошқа бандалар ўз бошларига тушадиган ишларни кутиб турадилар. Шунинг учун ҳам барчамиз илмни ўрганибгина қолмай доимо шу илмимизга амал қилиб қиёматда Аллоҳнинг раҳматига сазовор бўлишимиз керак.

Бош мударрис маърузани оят, хадислардан мисоллар келтириб яқунлади. Сўнгра муллабаччалар ўз гурухлари бўйича тахсилни бошладилар. Бу ерда дин илми билан бирга дунёвий илмлардан тарих, тиббиёт, хандаса, фалакиётдан ҳам дарс берилади. Лекин бу дунёвий илмларнинг асоси дин, Аллоҳ йўлига боғланган ҳолда олиб борилади. Бу толиби илмда қониқиш уйғотади. Собиржон қори ҳам дарслардаги сабоқ, маърузаларни жон қулоғи билан тинглар, айниқса Қуръон илмида бошқалардан пешқадам эди. У қироатдан ташқари Қуръон тафсири, моҳиятини миясига мустаҳкам сингдириб оларди. Унинг бу астойдил меҳнатлари, чеккан захматлари бесамар кетмади. Кейинчалик у нафақат Марғилон, балки бошқа шаҳарларга ҳам танилган Қуръон ҳофизи, Довудий нафас қори бўлиб етишди. У тиловат қилганда, деб хотирлайди, Собиржон қорининг шогирдларидан бўлмиш Иззатилло қори домла почча ҳудди “ЗИМ” машинаси текис асфальт йўлда қандай силлик кетса, қироатдаги мароми ҳам шундай бўларди. Эшитган киши сел бўлиб кетарди. Ромазонда хатмни икки кунда тамом қилардилар. Тиловатларининг ниҳоятда ҳузурбағшлигидан тинглаб турган муқтадийлардан ҳеч ким чарчоқни сезмасди. Дилида қорининг қироати тугаб қолмасайди, деб турарди.

V

Баҳорнинг ўрталаридаги қуёшнинг қизғин нур сочиши, кўм-кўк либосга бурканган дарахтлар, очилган қизил, пушти, сариқ гуллар табиатга ўзгача бир кўрк бағишлаган. Ариқлардаги зилол сувлар киши кўнглини очади. Бу яшариш фаслини кўрган кўзлар қувнайди. Шундай кунларнинг бирида “Хонақои Ҳазрат” мадрасасида неча кунлардан бери кутилаётган

катта анжуман ўтказиладиган бўлди. Бунга қадар тўрт-беш кун тайёргарлик ишлари олиб борилди. Муллабаччалар устозлар раҳбарлигида ўзи шундоқ ҳам тоза, озода бўлган мадраса ичи ва ташқариларини чиннидек қилиб тозалашди. Эшик, даричалар ишқорли сув билан ювиб ярқиратилди, ўртадаги кенг сахн ҳам ёғ тушса ялагудек қилиб тозаланди. Ниҳоят кеча бу ишлар тугалланиб бош мударриснинг таъминот ва ташкилий ишлар бўйича ноиби Йўлдошали домла бош устоз Муҳаммад Юсуф домлага тайёргарлик ишлари тугалланганлиги ҳақида маълум қилди. Шундан кейин йиғиндан кейин меҳмонларга қилинадиган ош-овқат, қозон-товоқ ишлари ҳам тахт қилиниб меҳмонлар кутила бошланди. Ахир ҳазил гапми, бу Куръон ва ҳадис илмига бағишланган анжуманга фақат Марғилондан эмас, балки Андижон, Наманган, Қўқон шаҳридан ҳам дин олимлари келишлари керак. Бундан ташқари бундан бир ой олдин Қўқон орқали Тошкентга ҳам таклиф нома юборилиб Шайх Сайдуллохон Эшон ҳазратлари ҳам таклиф этилган. Сайдуллохон Эшон Қўқонлик Миён Ҳазрат олдиларига келиб улар билан бирга келишлари кутилмоқда. Мана ниҳоят эрталабдан меҳмонлар ва толиби илмлар бирин-кетин кириб келишиб мадраса сахнини тўлдирди бошладилар. Ичкаридаги хоналарга барча сиғмаслигини ҳисобга олишиб ичкаридаги кигиз, палос, гиламлар ташқарига солиниб устидан тўшак, кўрпачалар тўшалди. Майдоннинг қибла томонидаги хоналар олдига мўътабар меҳмонларга жой тайёрланди. Ҳам маъруза ўқиладиган, ҳам масжид вазифасини бажарувчи катта хонадаги минбар ҳам олиб чиқиб қўйилди. Кириб келаётганлар таклиф билан ўз жойларига ўтиришар, мадраса дарвозаси олдига келиб тўхтаган катта ғилдиракли Қўқон аравалардан тушаётган меҳмонлар ҳамон кириб келишарди. Бошқа шаҳарлардан келган олимлар, Марғилоннинг бошқа таниқли кишилари, амалдорларидан бир нечалари ҳам бу маҳобатли йиғинда қатнашиб Куръон тиловатини тинглаш учун ташриф буюришди. Одамлар кўп йиғилганидан мадраса майдони тўлиб, сиғмаганлар ҳужралар олдидаги чўзилиб кетган энсизроқ айвонлардан жой олишди. Эрталаб соат саккизгача барча келганлар ким чўкка тушиб, ким чордона қуриб ўринларга ўтириб мадраса олди тўлгач, кишиларни кўнглига сурур бахш этувчи, кўзларни қувнатувчи бир манзара намоён бўлди. Келган олиму уламолар ҳам, мадрасанинг беш юздан ортиқ муллабаччалари ҳам барчалари оппоқ узун яқтакда, бошларида оппоқ салла, кенг сахни тўлдирган одамларнинг бошларини аста кимирлатишлари худди денгиз мавжини эслатарди. Бу маназарадан илҳомлангандек қушлар чарх уриб сайрар, дарахтлар тағларида ўтирган кишилар устига кечроқ гуллаган ўрик, шафтолиларнинг оппоқ, пуштиранг гуллари тўкилиб турар, бундан ҳам бир таърифга сиғмас гўзал манзара ҳосил бўлган эди.

Анжуман бошлангач сўзни олдин мадрасанинг бош мударриси Муҳаммад Юсуф Ҳазрат домла бошлаб, келган барча меҳмонларга миннатдорчилик билдириб даставвал Тошкентдан келган мухтарам меҳмон Шайх Сайдуллохон Эшон ҳазратларидан Куръони Карим илмидан маъруза қилиб беришларини сўраганида ўтирган барча уламо, толиби илмлар ҳам бир овоздан ҳазратга хурмат билан қарадилар. Ҳазрат ўтирган жойларидан аста туриб минбарга кўтарилдилар. Сўнг майин овозда аввало Аллоҳга ҳамду-санолар, пайғамбаримизга дуруди саловотлар айтиб дуога қўл очди. Одамлар Сайдуллохон Эшон, Миён Ҳазрат каби табаррук олимларни дин, шариат, Куръон, ҳадис ҳақидаги маърузаларини жон қулоқлари билан тинглашиб, бошларини тебратишиб ўтиришарди. Бу маърузаларда Куръон Аллоҳнинг буюк мўъжизаси эканлиги, ундаги ҳар бир сура, оятларда дунё – дунё маъно, моҳият, инсонларни ҳақ йўлга даъват борлигини таъкидлаган уламолар ўз сўзларини Куръон оятларини шарҳ қилишлари тинглаётганларнинг қизиқишларини янада орттираётганлиги уларнинг юз-кўзларидан сезилиб турарди.

Бундай маъруза, бахс, мунозаралар нақ тушгача давом этди. Баҳор қуёши тиккага келиб сал оғганида Хонақойи ҳазрат ишораси билан муаззин пешин намозига азон чақири бошлади. Намоздан кейин узоқ-яқиндан келган барча меҳмонлар, мударрислар билан биргаликда тушлик

қилиш учун ичкарига ёзилган дастурхон атрофига тўпланиб овқатланиб олдилар. Муллабаччалар ҳам тарқалишиб ўз хужраларига киришиб, барчага тортиладиган сергўшт шўрвани юмшоқ нонлар билан ичишиб қорин тўқлаб олишиб яна мадраса сахнига тўплана бошладилар. Улар овқатланиш асносида ҳам бугунги йўғин, ундаги олимларнинг пурмаъно, таъсирли маърузаларини қизгин мунозара қилиб турдилар. Тушдан кейин ўртада аср намози ўқиб олиниб то шомгача қориларнинг Қуръон тиловатлари тингланди. Уч-тўрт меҳмон қориларнинг қироатлари тинглангандан кейин бош мударрис Муҳаммад Юсуф домла Шайх Сайдуллоҳон ва Миён хазратларига қараб :

- Энди бизнинг мадрасамиздаги тахсил олаётган ёш қорилардан Собиржоннинг қироатларини ҳам бир эшитсак. Ўзи анави ерда кўлига Қуръони Каримни ушлаб ўтирибди, - деди.

- Маъкул, - бош силкиб розилик берди Шайх Сайдуллоҳон хазрат, - бу қори боланинг қироати ҳақида менга биродарим Миён Ҳазратлари айтган эди. Лекин мен эшитганим йўқ, қани бир эшитиб кўрайликчи.

Муҳаммад Юсуф домла ёнидаги Фозил қорига имо қилди. Фозил қори олдинги сафда ўтирган бир муллабаччага Собиржонни чақириб келишни буюрди. Бироздан кейин устозлар олдига келган Собиржон уларга таъзим қилиб салом берди, сўнг ижозат билан минбар пойига чўкка тушиб ўтирди-да кўлидаги китобни очиб уламолар айтган сураларни қироат билан ўқий бошлади. Бу ерга келган барча қориларнинг қироатлари ҳам таъсирли, юрак-юракларга етиб борувчи, инсон руҳини чексизликларга олиб чиқувчи эди. Лекин Собиржонни қироати бошқаларникидан ҳам ўтиб тушгандек бўлди. Нафақат Марғилонликлар, балки Андижон, Ўш, Наманган, Қўқондан келган олиму-фозиллар ҳам унинг қироатига юксак баҳо беришиб ич-ичларидан таҳсин ўқий бошладилар.

Собиржон қори қироатни тугаллаб дуо қилинган, Шайх Сайдуллоҳон Эшон ёнида ўтирган Миён Ҳазратга қараб :

- Бундоқ дину ислом, илму-ирфонга кўнгул қўйган ёшларимиз бор экан динимиз иншоаллоҳ ҳеч қачон заволга юз тутмагай, тобора юксалиб боргай, - деб қўйди. Қорибачча ҳаққига дуо қилиб, илоҳий бу толиби илмнинг қалбига Ўзингнинг ҳақ каломингга муҳаббат солгайсан. Уни ҳофизини Қуръонларнинг пири муршидларидан айлагайсан, деб дуо қилдилар.

VI

Мадрасадаги бугунги тахсилни тамомлаган Собиржон маҳалласи кўчасига бурилиб уйи томон келаётганида маҳалладоши Гаффор ўғрининг унга тенгдош ўғли Сайфуллоҳ учраб қолди. Оғзини таноби қочиб илжайишидан пича мусаллас татиб олганга ҳам ўхшайди. Яктагини ўнг қўл енгини ичига тортиб ушлаб олган, енги ичига қамалган бедана баъзида типирчилаб қўяди.

- Ие, салом Қорича, мадрасайи мунавварангиздан келяпсизми дейман. Ҳа майли ўқийверинг. Ўқишни тамомлаганингизда ўзимиз маҳалламизни имомгарчилигини олиб берамиз, - дея ёқимсиз “ҳи-ҳи” лаб қўйди.

- Ҳа Аллоҳ-таоло ҳар кимга турлича тақдир, турлича амални раво кўрмиш. Мана сизни илму маърифат, солих амаллардан йироқ этиб, майу- мусаллас ичиб, кайфу – сафо қилиб юришни тақдир этибди. Лекин Яратганга бўйинсуниб, унинг фарзларини бажаришимиз барчамизнинг олий вазифамиз эрди. Балки ҳозирча Аллоҳ сизни дилингизни қулфлаб қўйгандир. Шул сабабдан бизнинг амалларимиз сизга ёт бир нарсасидек бўлиб кўринадир.

- Ие, Қорича, гапингизда мантиқ кўрмайпман, мени дилимни Аллоҳ Ўзи қулфлаб қўйган бўлса яна менда не гуноҳ бор?

- Ҳа, Аллоҳ баъзиларни синов учун ҳам дилини кулфлаб қўяди, лекин сиз ўзингизга боқиб, атрофга қараб тавба қилсангиз Яратган эгам Ўзи кулфу-дилингизни очиб рушди-ҳидоятга бошлайди.

- Майли ҳозирча сизни кулфингиз очилиб тураверсин, бизники бир гап бўлар,- дея Сайфуллоҳ ортига бурилиб йўлга тушаркан ичида “Хали шошмай тур, бир куни бир адабингни бериб қўяман” деб ўйлаб қўйди-да “Толтаги” даги чойхонага бедана уриштиришга жўнади.

(Кейинчалик 1937 йили Совет давлати сиёсий бошқармасининг хуфиясига айланган Сайфулло Собиржон қори устидан сохта маълумот ёзиб бериб уни қамалиши ва отиб ташланишига сабабчи бўлган эди.)

Ҳали бу гапларга анча бор, ҳозирча Собиржон Орифжон ўғли илм тахсили билан банд бўлмоқда эди. Бугун ҳам ҳар кунгидек мадрасадан уйига қайтиб келди. Уйда ота-онаси билан пича гаплашиб ўтириб, синглиси ва укасини олаётган сабоқларини текшириб кўргач, кечки пайт қорихонага боради. Синглиси Сожидахон маҳалладаги отинчадан ҳам сабоқ олади. Уйда билмаган, эсидан чиқиб қолганларини акаси Собиржондан сўраб олади. Укаси Ҳакимжон эса ҳозирча кичкиналиги сабабли акасидан сабоқ олиб, ўқиб ёзишни ўрганмоқда. Ўрганган Қуръондаги қисқароқ сураларни қироат билан ўқишдан ундан ҳам келажакда яхшигина қори чиқиши сезилиб турарди. Бундан ота-она ҳам хурсанд, “ажаб эмас, Ҳакимжон ҳам акасидек хушовоз қори бўлса” деб умид қилишади. Уйга кириб келган Собиржон ота-онасига салом бериб, отаси ёнига ўтирди.

Ўғлим, - дея гап бошлади ҳозиргина ишдан келиб чой ичиб ўтирган отаси, - мана бир, икки йилдан кейин мадрасадаги тахсилни ҳам тугаллаб, ўзингиз ҳам устоз сифатида иш бошлайсиз. Насиб этса бирор масжидга имом ёки бошқа вазифага тайин этиларсиз. Ҳам ёшларга дин, Қуръон илмидан сабоқ берасиз. Мана маҳалламиздаги сиздан икки ёш катта Иноятулло Тошлоқдаги бир масжидда мутаваллилик қиляпти. Уйланиб битта фарзандли ҳам бўлди. Сизни тенгдошларингиздан ҳам айримлари уйланди. Энди сиз ҳам улғайиб қолдингиз. Худо бизни ҳам сизга умрингиз охиригача боғлаб бергани йўқ. Кўзимиз тириклигида уйли-жойли бўлиб олсангиз, бизни ҳам сиздан кўнглимиз тинчийди. Шунга биз ҳам секин ҳаракатни бошласак. Биздан хижолат бўлманг, онангиз иккиовимиз сизни энг яқин сирдошингизмиз. Хўш, бунга қарши эмасмисиз? Отасини бу сўзларини бошини эгиб, ўнг қўли билан дастурхон четларини ўйнаб ўтирган Собиржонни аввал юзлари бироз қизарди. Дабдурустдан “Хўп” дея олмади-ю, кўзларини ердан узолмай секин гап бошлади:

- Аллоҳга минг қатла шукур, мен сизлардек аҳли мўъмин, меҳрибон кишилар оиласида дунёга келиб, сизларни ғамхўрликларингиз туфайли яхши тарбия топиб илм ўрганмоқдаман. Ота-она Аллоҳдан ва расулидан кейинги турувчи улуғ зотлардир. Шу сабабдан мен сизларга бўйинсунишим, айтган сўзларингизни қулоқ қоқмай бажаришим менинг бурчимдир. Айниқса фарзанд учун ота ҳукми вожиб дейдилар, менга сизлар нени раво кўрган бўлсангизлар бажаришга розиман. Шунини аниқ биламанки, сизлар менга ҳеч қачон ёмонликни раво кўрмайсизлар. Сизларни мендан розиликларингиз учун мен ҳам сизларни бу ишларингизга розиман.

- Балли ўғлим, - юз-кўзларидан ўғлидан мамнунлиги сезилиб турган ота, - биз ҳам сизни бу гапимизга қаршилиқ қилмай шундоқ жавоб қиласиз деб ўйлаган эдик. Гапимизни ерда қўймай бизни хурсанд қилдингиз болам. Мана энди биз онангиз иккиовимиз бу савобли ишга киришсак ҳам бўлаверади. Майли энди ўғлим, бизни холи қўйиб тураверинг. Бизни онангиз билан маслаҳатлашадиган ишларимиз бор. Собиржон “Хўп” дея хонадан чиқиб кетгач, Орифжон ака хотинига юзланиб:

- Тунов куни Собиржонни ўзига мос бир қиз топдим деяётган эдинг. Ким экан у қиз, кимни қизи экан, отасини мен танийманми?

- Ха, танисангиз керак. Қўрғончадаги Шокир муроб деганнинг қизи экан. Оти Турдихон, ёшлигидан ўқиб хозир яхшигина отинча бўлиб қолибди. Ақлли, одобли, ўзи ҳам чиройли, Собиржонимизга жуда ҳам мос экан. Онасини оти Роҳилахон, яхши эътиқодли аёл, Шокиржон ака билан Роҳилахон ҳам илмга қизиққан, саводли одамлар. Менга у қизни бизни маҳалладан Қўрғончага келин бўлиб тушган Сорахон деган дугонам топти. Роҳилахонни тўрт ўғил, икки қизи бўлиб, Турдихон катта қизи экан, бу йил ўн олтига кирибди. Ёши ҳам Собиржонга мос.

- Ҳмм, - ўйга толиб Орифжон ака - айтишинг бўйича таги тахтли оилаларданга ўхшайди. Мени ҳам Қўрғончада таниш биродарларим бор, киши билмас улардан секин сўраб кўраман. Лекин Шокиржонни димоғи баланд бўлса мендек косиб одамни назарига илармикан?

- Нимага илмас экан, сиз ҳам илмли, шаҳарда обрўли одамсиз. Собиржонни ҳам хавас қиладиганлар қанча. Йўқ дейишмаса керак.

- Майли, оиласидагилар, ўзи ҳам яхши қиз бўлса бир астойдил уриниб кўраимиз. Ажаб эмас тақдирлари келиб турган бўлса.

Эру-хотин шундай ширин ҳаёллар билан анчагача гаплашишиб ўтиришди. Хужрасида Қуръон ўқиб ўтирган Собиржон бироздан кейин бир, икки пиёла чой ичиб олиб кечки пайт китобини қўлтиғига қисиб қорихонага жўнади.

VII

Орадан йиллар ўтди. Бу пайтга келиб ёш Собиржон қори ҳам улғайиб етук инсон бўлиб етишди. Илм борасида ҳам катта шуҳрат қозонди. Ёши қирқдан ошганида ўзи ҳам улуғ устозлардан бири бўлиб ўнлаб шогирдларга Қуръон илмидан, қироатдан сабоқ берди. Хотини Турдихон отинча билан умрини охиригача тинч-тотув яшади. Бу пайтга келиб ота-онаси дунёдан ўтиб кетган, опалари, укаси Ҳакимжон ҳам оила куриб бола-чақали бўлиб кетишди. Ҳакимжон ҳам акаси изидан бориб, хушовоз қори бўлиб танилди. Собиржон қори эса ўз хаётини буткул дин ва Қуръон илмига бағишлаган одамлардан бири сифатида ном қозонди. Лекин Аллоҳ унга шунчалик илм, ақл-заковат, хушовоз, эл аро обрў-эътибор бердию, лекин бир кам дунё деганларидек дунёдан фарзандсиз ўтди. Уларда фарзанд бўлмаганлиги сабабли хотинлари Турдихон отинчани синглиси Турғун отинча Сафурахон исмли қизини опаси ва поччасини тарбиясига беради. Собиржон қори билан Турдихон отинча ўз қизларидек бўлиб қолган Сафурахонга яхши тарбия беришиб, илмли отинча бўлиб етишишида жонкуярлик қилдилар ва жиянларини хаётда ўз ўрнини топишига бош бўлдилар.

Бу пайтлар орасида илгари Чор Россиясининг мустамлакаси бўлган жафокаш Туркистон халқлари хаётида ҳам анча сиёсий ўзгаришлар рўй берди. 1917 йили феврал ойида Русияда Оқ пошшо Николай Романов тахтдан ағдарилиб хокимият тепасига большевиклар фирқаси келди. Лекин бу инқилоб халққа озодлик келтирмай аксинча уни Оқ пошшо Николай давридагидан кўра ҳам бир неча баробар ортиқ жабр-зулм исканжасига солди. Айниқса бу зулм 1930-1940 йиллар орасида кучайди. Ўша даврларда Совет давлатига бош бўлган Гуржистонлик диктатор Иосиф Жугашвили (Сталин) қатағонлари миллионлаб кишиларни давлат ва халққа душманликда айблаб йўқ қилиб юборди. Бу йилларда нафақат Русия балки унга тобе бошқа республика кишиларини ҳам кўплари ноҳақ айбловлар билан қатағон ғилдираги остида янчилик кетдилар. Совет давлати динни эскилик сарқити сифатида йўқотиш баҳонасида халқни қанча-қанча илм- маърифатли олим, зиёли кишиларини ҳам йўқ қилди. Халқ эъзозлаб “Қоридада” деб атаган Собиржон қори Орифжон ўғли ҳам ўша пайтларда шундай тахликали, нотинч йилларда яшаб, халққа ўз илми билан хизмат қилди. Яширинча бўлсада ёшларни саводли, диний илмдан хабардор қилишдан қайтмади.

Юқорида айтилгандек кувди-кувди, қама-қама бўлаётган йиллар эди. Пешиндан сал олдин бозор томондан келаётган Собиржон қорига кўчада шогирдларидан Иззатулло учраб аста

салом берди. Олдинига хар икковлари ҳам атрофга олазarak қараб олишди, бирор шубҳали одам суҳбатларини эшитиб қолишдан чўчир эдилар.

- Гап бундай мулла Иззатулло, шогирдини саломига алик

олган Собиржон қори паст овозда, - бугун дарс олишга “Хўжа Порсо” га эмас, “Машад” қабристонига борасизлар. Фақат хуфтон намозидан кейин, уч-турт кишидан боринглар. Кўплашиб борсангизлар исковучлар сезиб қолишади. Бугун сиз Ҳабибулло, Содикжон, Ғанижон боринглар, эртага қолганлар боришади, лекин тўртовларинг бир томонга юрмай, қабристонга тўрт томондан битта-битта кириб боринглар. Ўша ўзларингга маълум очик қабр ичида бўламан. Мақбарани қибла тарафидаги қабр, кейинги дарсга қаерга боришимизни ўша ерда айтаман. Уйга чақириб борманглар. Уйимни бир-икки айғокчи кузатяпти. Хўп бўлмаса бу ерда ҳам узок турмайлик.

- Хўп бўлади устоз, - деб Иззатулло ҳам йўлида давом этди.

Уйига қайтиб келган Собиржон қори хотини Турдихон ва асранди қизи Сафурахон билан сўрашиб, пешин намозини ўқишга тутинди. Намоздан кейин хужрасига кириб ўрнига ўтирди. Бу нотинч замонда бўлаётган талотўп, ҳақсизликлардан юраги сиқилиб ўйга толди. Бу янги бўлган Совет давлати қандай бало давлат эканки, тинчгина юрган одамларни янгича яшайсизлар деб кўпчилигини олиб кетиб қамаб қўйяпти. Бойларни нимага бойсан деб, илмли одамларни намоз ўқима, ёшларни ўқитма деб қамаяпти. Ҳақсиз яъни барча инсоний ҳуқуқларидан маҳрум қилиб, йўқ қилиб юборяпти. Тавба қилдим, охир замон дегани шу бўлса керак, чунки замон охирида одамлардан меҳр-оқибат кўтарилади, деган гап бор эди. Мана ҳақиқатдан ҳам одамларда оқибат олдингидек эмас. Николай подшо даврида ҳам бунчалик қама-қама йўқ эди. Тўғри 1916 йилдаги мардикор олдида ғазабланган халқ мингбошини маҳкамасига ўт қўйиб, ўзини ўлдиришган эди, лекин ўшанда ҳам беш-ўнта одамни қамаб, жазолаган эди. Бу Советларчи, нега юзлаб одамларни бекордан-бекорга йўқ қилиб юборяпти. Шаҳаримизни ўзидан қанча-қанча бой, олим, уламо домлаларни олиб кетиб қамаб қўйди. Оқ ит бўлгани билан Николай подшо хўп кўнгилчанг бўлган эканда. Бу қизил итлар эса кутургандан ҳам ёмон экан. Астағфируллоҳ, бу ишларни охири нима бўлар экан. Ёки бу ишлар ҳам Аллоҳни бир синовимикан? Мени ҳам баъзида чақиршиб нима ишлар қилаётганимни суриштириб қўйишяпти. Яхшиям мен шогирдларимни яширинча ўқитиб, сездирмай юрибман. Ахир “динни ўрганма, Қуръон ўқима” деса охир оқибатда Худони танийдиган одамлар қолмайди-ку, йўқ бунга йўл қўймаслигимиз керак, биздан кейинги фарзандларимизни худобехабар бўлиб қолишларини истамаймиз. Таваккал Худога, тақдиримизда не ёзилган бўлса кўришга розимиз. Балосига сабр қилиб, қазосига ризо бўлиб ёшларни яширинча динга ўргатаверамиз. Бу захматларимизга бу дунёда кўрмасак, иншоаллоҳ у дунёда кўрамиз.

Шундай ҳаёллар билан ўйланиб ўтирган Собиржон қорини олдида бироздан кейин қизи Сафурахон кириб:

- Дада, сиз хали кўчага чиқиб кетганингизда маҳалламиздаги Сайфи тоға маҳаллақўмни идорасига борсин деб мана бу қоғозни ташлаб кетди,- деб ярим варақ қоғоз узатди. Бундан Собиржон қорини кўнгли янада ғаш бўлиб қоғозни жиркангандек қўлига олиб бир четга қўйди.

- Майли ача қизим бирон ишлари чиқиб қолгандирда.

Тунов куни ҳам чақиршиб Совет давлатини байрами кунига кўчадаги ариқларни тозалаш, одамларни тўплашни айтишган эди. Яна шунга ўхшаш ишлари чиқиб қолгандирда. Ўзингиз сабоқларингизни қолдирмай хар куни ўқиб бораверинг. Қуръонга тушган кунингиз ойингиз икковларингизни Шоҳимардонга олиб бориб ўйнатиб келаман, хўпми?

- Хўп дадажон, - деди одоб билан қизи. Маҳаллақўмга нимага чақиршди экан, ё яқинда қамалган Лутфуллоҳон, Саиджаббор домлалар ҳақида сўрашармикан. Тепадан маҳаллақўмга айтишган бўлса улар мендан билганларимни сўрашса керак. Тўғри Лутфулло билан ёшлигимизда мадрасада бирга ўқиганмиз. Кейин бир-биримиз билан кам кўришганмиз, у

шаҳарни у четида, мен бу четида яшайман. Тунов куни Сирожиддин домлани сўрашган эди. Сирожиддин домлада ўқиганимга мени ҳам чақириб бўлса керак, - дея яна ўйга берилди қори. Лекин бу фалокат Сайфулло ҳам қоратиканак бўляпти. Лаънати ёшлигидан майхўр, ўғри, бенамоз бўлгани етмай энди давлатни маҳкамасига ишга кириб олиб кўпчиликни бошида ёнғок чақаяпти. Қамалаётганлар тўғрисида шу Сайфулло ҳам гап етказиб туради дейишади, лекин биров аниқ билмагани учун ҳеч нарча деёлмайди. Тунов куни бозорда учраганида менга қараб хиринглаб кулиб, “Энди сизларнинг даврларинг ўтди қорижон” дея хунук қараб қўйган эди. Майли унга ҳам Худо бор. Ёмонлик ҳам жазосиз қолмайди. Собиржон қори шундай ҳаёллар билан кунни кеч қилди. Хуфтондан кейин шогирдларига сабақ бериш учун “Машад” қабристонига йўл олди. Ҳеч қандай китоб олмади. Барибир тун қоронғулигида китоб ўқиб бўлмайди. У ерда шам ёки чироқ ёкиш мумкин эмас. Атрофдан дарров кўзга ташланади. Иложи йўқ қоронғуда бўлса ҳам шогирдларига Қуръон илмидан сабақ беришади. Шогирдлар ҳам китоб олиб боришмаса ҳам, лекин қоғоз-қалам олиб боришади. Қори уларга ўз хотирасига таянган ҳолда ёддан ўргатади. Шогирдлари дарров ёдда сақлаб қололмайдиганларини қоронғуда бўлса ҳам қоғозга қисқача ёзиб олишади. Илм ўрганаётган ёшлардан тўрт киши борса иккитаси ташқарида, қабрлар орасидаги ўт-ўланлар ичига беркинганларича атрофни кузатиб туришади. Собиржон қори бир очик қабрга икки шогирди билан тушиб уларга сабоқ беради. Чунки қабр ичига кўпи билан уч кишидан ортиғи сиғмайди. Кейин қолган икки шогирди тушиб сабақ олишади. Иккитаси атрофни кузатиб туришади. Бирон шубҳа сезилса улар охиста хуштак чалишади. Кейин хаммалари битта-битта атрофга яширинишади, чунки ўша қаттол замонада аҳли илмлар шундай яшириш йўллари билан илм ўрганишга мажбур бўлган эдилар. Улар шундай қийинчиликлар билан, қулга тушиб қолсалар қамалишларини билсалар ҳам ўз йўлларидан қайтмадилар. Динимизни, тарихимизни, миллий қадриятларимизна сақлаб қолдилар ва келгуси авлодларга бус-бутун етказдилар.

VIII

Собиржон қори ёши элликдан ўтиб олтимишга кетаётганида яшаб ўтган умрини техз-тез сарҳисоб қиладиган бўлди. Ўзига “Бу дунёга келиб нима кўрдим, нима яхши ишлар қилдим? Яна нималар қилишим керак?” деган саволларни берадиган бўлиб қолди. Ёшлигидан бошлаб то шу кунгача илм йўлидаги захматларини, меҳнатларини ўйлаганида ҳали ҳам яна ўрганадиганлари кўп эканлигини, янада кўпроқ кишиларга ўргатиш кераклигини англаб етади. Бўлмаса у шу йиллар мобайнида озмунча ишлар қилмади. Умр бўйи ширин овози, аъло қироати билан халққа хизмат қилди. Юзлаб кишиларни саводли қилди. Ўнлаб мураттаб қориларни тайёрлаб чиқарди. Ўзи ҳам тинмай ўрганди. Ўзидан билимдон устозларга эргашди. Умрини фақат дин йўлига, ўзини Аллоҳга бағишлади. Ҳеч қачон қўлидан Аллоҳнинг каломи “Қуръони Карим” ни қўймади. Ёшлигидаги ниятини амалга ошириб, Қуръонни минг мартаба хатм қилди. Буни ўша балоғатга етиб, ўн саккиз ёшга кирганидан бошлаган эди. Бу ёшгача у Қуръондаги 114 сурани барчасини ёд олган бўлиб, у умрини охиригача ёдда сақлаган ҳолда минг мартадан ортиқ ёддан қироат билан хатм қилди. Узоқ йиллар давомида Рамазон ойи йилнинг қайси фаслида келишидан қатъий назар, хоҳ ёз, хоҳ қишда бўлсин шу ойнинг ўн кунини муқаддас зиёратгоҳлардан бўлган Шохимардонда ўтказиб келади. Яъни шу ўн кун мобайнида Шохимардондаги масжиддан ташқарига чиқмай эътиқоф ўтиради. Шу ўн кун ичида Қуръонни хар куни бир мартадан ўн марта ўқиб хатм қиларди. Уйига қайтиб келгач рамазоннинг қолган кунларини ҳам Қуръон хатм қилиш билан ўтказарди. Кўпинча шундай бўлардики, бутун вужудини Аллоҳ каломи банд этган Собиржон қори эрталабки бомдод намозидан кейин шомгача, хуфтон намозидан кейин бомдодгача тинмай хатм қилар, бунда у ўзида заррача чарчаш, очликни билмасди. Бошқа хожатларга ҳам эҳтиёж сезмасди. Уйда ҳам баъзан бир хафта

ўн кунлаб Қуръон ўқиш билан банд бўларди. Бундай кезларда уй ичидагилар ҳам Собиржон қорини безовта қилмасликка уринишар, Турдихон отинча билан ёш Сафурахон уй ичида оҳиста овозда тиловат қилаётган қорини ўзига сездиришмай, секин ёпиқ дарича ёнига келишиб, чўнқайиб ўтиришганича қорининг овозига махлиё бўлишиб тинглаб ўтиришарди. Аллоҳ каломига чексиз мухаббат, уни чиройли овоз билан барча қоидаларига амал қилиб ўқиш Собиржон қори Орифжон ўғлини элда азиз қилди. “Соҳиби Хазор хатм қори” номини олди. Одамлар уни улуғ инсон сифатида хурматлаб келиб зиёрат қилишар, дуои-фотиҳа олишарди. Тўй, маросимларда тўрига таклиф қилишар, ҳар бир сўзларини жон кулоқлари билан тинглашарди. Лекин бу Қуръон илмининг чуқур билимдони, диний билим олими, Аллоҳ азиз қилган, Унинг Ўзига етишиб валийлик даражасига етган инсон афсуски худосизлик асосига қурилган Совет давлати чиқиша олмасди. Собиржон қори сингари кўплаб дин олимлари қатағон қилинаётган замонда доимо кўрқув, тахликада яшади. Унинг кўрқуви ёшларга ўз билганларини ўргата олмай қолиши, эди. Лекин ҳаммавақт ҳам одам ўзи истагандек бўлавермайди.

IX

Асаримиз қаҳрамонларидан бири Сайфулло ҳам ҳеч тинч юрмади. Ўзи ёшлигида ҳам текканга тегиб, тегмаганга кесак отиб юрарди. Кўчада тенгдошлари билан урушса, ўзидан кучсизларга зўравонлик қилиб, уларнинг ота-оналари шикоят қилишса дадаси Ғаффор ўғри тергамас, аксинча уни мактаб, ҳеч кимдан кўрқмасликка ундаб турарди. Сайфулло ўзининг бундай шўхлик, безорилиги билан дадасига таклид қилиб, гўёки от ўрнини той босаётгандек эди. Сал катта бўлиб қолгач, аста-секин ўғирликка ҳам ўргана бошлади. Олдинига қўни-қўшниларни мева-чеваларини ўғирлаган бўлса, кейинчалик тухум, товукқа ўтди. Ўн етти, ўн саккиз ёшларидан ўзига ўхшаган бир-икки чапани ўртоқлари билан бўза, мусаллас ичишни ўрганди. Бозорда чўнтакка тушиб пул ўмаришни ҳам уддасидан чиқа бошлади. Лекин бир куни бозорда қўлга тушиб қолиб оломонни ичида қолиб кетишига сал қолди. Каппонда тикилинч жойда қирғиз қалпоқ кийган бир одамни яктаги ичига энди қўлини солган ҳам эдики, у одам сезиб қолиб шартта ёқасидан ушлади-да:

- Ўв... киссабурни уринг, киссабурни, - деб қичқириб юборди. Яхшиям сал нарироқда гуруч сотаётган амакиси кўриб қолиб шу атрофда юрган Наби миршабни топиб келиб, қўлига уч-тўрт сўм бериб ажратиб олди. Нима қилса ҳам жигар эканда. Наби миршаб югуриб келиб Сайфуллони энди ура бошлаган оломонга қараб хуштагини чуриллатиб чалди, тўппончасини олиб осмонга қаратиб бир-икки ўқ узди. Бориб Сайфуллони ёқасидан маҳкам ушлаб:

- Бу билан маҳкамада ўзим гаплашаман, аблахни Сибирга сургун қиламиз, - дедида одамлар ичидан олиб чиқиб кетиб бозор четига олиб бориб қўйиб юборди. Лекин унинг чўнтагидаги бори пулини қоқлаб олишни ҳам унутмади. Оломондан қутилгунича уч-тўрт мушт тушиб кўзи кўкариб, лаби-лунжи ёрилган Сайфулло бир хафта уйдан чиқмай ётди. Лекин сут билан кирган жон билан чиқади, букрини гўр тўғирлайди деганларидек Сайфулло барибир тузалмади. Ёши улғайиб борган сари тенгқурлари, танишлари ичида иши юришиб, обрў-эътибор қозонаётганларни кўрганида ичида ҳасад, ичиқоралик уйғонадиган бўлди. Зеҳни паст бўлганидан хат-саводли бўла олмади. Лекин ўқиётган, илмли одамларга ғайрилиги келармиди ёки ўзини феъл-атворидан келиб чиқибми уларни ҳам назарига илмас, орқаваротдан ҳам, кўришганларида ҳам “Қорича”, “Махсумча” деб калака қилишни яхши кўрарди.

Шундай одамлар бўладиларки, улар туғилдилар, вояга етадилар, эсларини таниганларида дунёга нима учун келганини, нима ишлар қилиши кераклиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Улар яшашни фақат яхши еб-ичиш, умрини маишатда ўтказиш деб тушунадилар. Уларга ботинан қаралганда дунёга тентираб келиб, тентираб яшайдилар ва тентираб ўтиб кетаверадилар. Сайфулло ҳам ана шундай одамлар тоифасидан эди. У ҳам фақат ўйин-кулги,

маишат, бу беш кунлик дунёда вақтихушлик билан умр ўтказишни ўйларди холос ва шу мақсадини амалга ошириш йўлида ҳеч қандай ёмонликлардан қайтмасди. Қисқаси ёши элликка киргунича ҳам гоҳ ўғирлик қилиб, гоҳ уни алдаб, буни алдаб, жуда пул тополмай қолса мардикорлик, ҳаммоллик қилиб пул топиб юрди. Лекин уйида ишлатган одамларникида ҳам кўзи олма кесак териб турар, пайтини қилиб бирор нарсани ўмариб кетишни ўйларди. Оқ пошшо ағдарилиб юртда уруш, тўполон авж олган пайтларда айниқса унга худо берди. Уч-тўрт ўзига ўхшаган ўртоқлари билан ўғрилик, босқинчилик ҳам қилиб юрди. Лекин янги давлат халқни жиловлаб олгач, қўлга тушиб қолишдан кўрқиб босқинчиликни йиғиштирди. Давлат бойларга диндорларга қарши курашни бошлаганида Сайфулло ўзини бойлардан зулм кўрган, бева-бечора кўрсатиб давлат одамлари билан яқинлашишга ҳаракат қилди. Шаҳардаги идоралардан бирига қоровул бўлиб ишга кириб олиб, шаҳар сиёсий ҳаётига ҳам аралаша бошлади. Яъни бошлиқлар билан гаплашиб ўтирганида уни буни ёмонлар, фалончи бой фалондақа, писмадончи қори писмадондақа деб ўзини Совет давлатига жонкуяр қилиб кўрсатарди. Шундай гап-сўзлари, бошлиқларга лаганбардорлиги билан уларнинг ишончини қозониб, кейинчалик Давлат сиёсий бошқармаси (ГПУ) га махфий маълумотлар етказиб турувчи хуфияга айланиб қолди. Унинг етказган маълумотлари билан шаҳардаги бой ва диндорлардан бир нечтаси қамалди. Сирожиддин домла, Лутфулло қорини ҳам Сайфулло бориб айтган эди. Бу қамалганларни ичидан фақат Ғулом қори қочиб кетишга муваффақ бўлди. Аллоҳ таоло бу қорига фақат илм эмас гавда, куч-қувватдан ҳам берган эди. Агар битта узун арқонни бир томонини ўнта одам, бир томонини Ғулом қори ушлаб тортса халиги ўнта одамни чирпирак қилиб судраб кетишга лойиқ кучи бор эди. Уни ярим тунда икки ходим қамоққа олиб кетишгаётганида шаҳарнинг кимсасиз кўчасида икковини ўртасида кетаётган қори икки қўли билан бирданига икковини бўйнидан маҳкам ушлаб бошларини бири-бирига уриб чўзилтириб қўйиб қочиб кетди. Улар хаттоки қўлларида ушлаб кетаётган тўппончаларини отишга ҳам улгурмадилар. Шу – шу Ғулом қорини қайтиб ҳеч ким кўрмади. Ё Қўқон, Тошкент, ё Ўш, Ўзган томонга кетган бўлса керак. Сайфулло энди Собиржон қорини пайига тушган. Лекин у ёшларни қаерда ўқитяпти, Советларга қарши қандай гаплар гапиряпти эшитганича йўқ. Гапнику ўзи тўкиб юборса ҳам бўлаверади, масалан, Собиржон қори айтди, деб гапга Англия, Туркияни аралаштириб қўйса бас. Лекин болаларни Қуръонга, динга ўқитаётганини ҳам аниқлаб олса янада мустаҳкам, ишончлироқ бўлади. У қорини уйини, бораётган жойларини ҳам ўзи ишдан бўш пайтларда киши билмас кузатиб юрарди. Лекин уни шогирдлари билан ўтирганини гувоҳи бўла олмасди. Ё Собиржон қори ўта эҳтиёткорлик қиляпти, ё Сайфулло лапашанглик қиляпти. Бир куни тунда хуфтондан кейин Собиржон қорини “Ўрам” маҳалласи томонидан келиб Тошлоқ йўлига бурилганини кўриб қолди. Унинг орқасидан ўн метрлар берида сездирмай бораверди. Лекин қори “Хўжа Порсо” қабристонини олдига келганда кўздан йўқолди. Сайфулло уни қайси кўчага, қайси уйга кирганини билмай қолди. “Қабристонга кирдимикан” деб ўйлади-ю, лекин ўзи у ерга киргани кўрқди. Ўзи тунда қабристондан кўрққани учун Собиржон қорини ҳам у ерга киришига ишонмади. Қайтиб чиқиб қолармикан деб кўча бошида бир соатча кутиб турди-ю, кейин орқасига қайтди. Ёшларни ўқиётганини аниқлай олмаса ҳам бориб ГПУ га ёмонласа бўлаверади. Чунки қорини Қуръон ўқиши, оғзидан Аллоҳ, худони тушмаслигини ўзи ҳам далил исбот-ку. У шундай қарорга келгач, бир куни эрталаб ўзи қоровуллик қиладиган идорани одамлари кела бошлагач, бошлиқдан иши борилигин айтиб руҳсат сўраб шаҳардаги сиёсий бошқарма идорасига борди. Уни у ерда танишгани учун бошлиқни олдига олиб киришди. ГПУ бошлиғи ўрта ёшларда, узун бўйли, юзлари чўзинчоқ, қўнғиз мўйлаб қўйган, қарашлари совуқроқ киши эди. Айниқса кўзи қаттиқ тикилиб қараганида одамни тешиб юборгудек бўларди.

- Келинг, Сайфулло Қосимов, қани марҳамат ўтиринг, - девор томондаги стуллардан бирини кўрсатиб, - бирон янгилик борми? – сўради Сайфулло ўтириб олгач,

- Ҳа энди ўртоқ начальник, яна бир-иккита янги тузумни душманлари яширинча иш олиб боришяпти. Совет далатини қонунларини назар-писанд қилмай ўз билганларидан қолишмаяпти.

- Кимлар экан у ғаламислар?

- Биттаси “Турклар” маҳалласидаги Собиржон Орифжон ўғли, ёши олтмишларда, лекин тинч юрмай одамларни динга даъват қиляпти, Совет давлатини ёмонлаб юради. Бир ўтиришда Сталинни кофирларниям энг ёмон кофири, Совет давлатини барибир таги пуч деган гапларни гапирибди, - дея ўзидан тўқиб гапира бошлади Сайфулло.

- Қаерда гапирибди, кимлар бор экан, буларни ҳам аниқланг, ҳозирча айтганларингизни ёзиб оламиз. Қолганларини кейинги келганингизда, иложини қилиб уч кунгача аниқлаб маълум қилинг. Масжидларни ҳам тез-тез кузатиб туриг. Шубҳали йиғинлар бўлса сездирмай кулоқ солиб эшитиб олинг.

- Хўп ўртоқ начальник, уч кунни ичида яна аниқлайман.

Сайфуллонинг Собиржон қори ҳақидаги гапларини

хонани чап томонидаги стулда ўтирган, ёш бўлса-да тепакал ёрдамчи ёзиб олди ва унга имзо чектирдилар.

- Айтгандек, биз ижроқўм раисига тайинлаб қўямиз, сизни кейинчалик қоровулликдан бошқа тузукроқ, маоши ҳам яхшироқ ишга ўтказиб қўйишади. Бирорта кичикроқ амалдорликка хат-саводингиз йўқ. Майли бирон даромад чиқиб турадиган иш ҳам топилиб қолади.

- Раҳмат ўртоқ начальник, кейин маҳаллақўмимиз

Латифахон деган аёл киши, билсаларинг кеарк, гохи-гохида унга ҳам айтиб тураман. Бу ерга келолмасам ўша опадан ҳам айтиб юборавераман.

- Маъқул, яна бир гап, мабодо сизни рағбатлантиргудек

бўлсак, ўша аёлдан айттириб юборамиз.

- Хўп ўртоқ начальник, мен кетаверайми?

- Ҳа, майли яхши боринг, кўришгунча хайр. – хайрлашиб қолди бошлиқ.

Идора эшигидан секин суғурилиб чиққан Сайфулло

кўчада кетаркан қорини ўйлаб борарди. “Ҳа, мана энди амру-маъруфингизни кимга қиларкинсиз қорижон, лекин хайронман, қанча домларни олиб кетишди-ю, лекин бу қорига шу пайтгача индашмади, ёки сезишмаганми, бу начальниклар биздақа одамлар келиб айтишмаса ўзлари қаёқдан билишарди. Мана энди билишган бўлса, яқин кунларда оёғини ерга теккизмай авахтага олиб кетишади. Бу қори ёшлигимдаям менга панд-насихат қилавериб бошимни котирарди. Уларни назарида фақат диндор одаму, қолганлар чала одамдек. Майли Сайфулло кимлигини яқинда ҳамманг билиб оласан.”

Орадан бир неча кун ўтгач, Сайфуллони бу хизматларини инобатга олишиб шаҳардаги озиқ-овқат идорасига аравакашликка ўтказиб қўйишди.

Х

Маҳаллада “Собиржон қоридадани ҳам ҳақсиз қилиб олиб кетишибди” деган хабар эртаси куни бутун шаҳарга тарқалди. 1937 йил ёзининг охири кунларидан бирида ярим тунда қорининг уйидан эшитилган йиғи овозига қўшнилар йиғилишиб кирдилар. Бу пайтда Собиржон қорини шаҳарнинг тупроқ кўчаларидан икки НКВД ходими қамоқхона томонга пиёда олиб кетишаётган эди. Ярим тунда чорак соатча йўл юрилгач, Саид Аҳмадхўжа мадрасасига олиб келишиб у ердаги хужралардан бирига қамаб қўйишди. Собиржон қори қамалган хужрада яна икки киши бўлиб, улардан бири Ёзёвонлик Раҳмат эшон, иккинчиси Надирмат қишлоғилик бир бой эди. Хужра қоп-қоронғи, тўрт кишилиқ хонани икки бурчагига олдинги келган махбуслар жойлашган, кириб қоронғуликка кўзи энди ўрганаётган Собиржон қори улар билан саломлашиб

бўш бурчакдаги эски наMAT устига чўккалаб ўтирди.

- Қалайсизлар биродарлар? – синик овозда хол-аҳвол сўради Собиржон қори улардан.

- Ҳозирча тупроқдан ташқаримиз, лекин кейин нима қилишларини билмаймиз, - жавоб қилди эшик томондаги бурчакда ўтирган Надирмат қишлоғилик махбус.

- Худо шуларга ҳам инсоф берсин, лекин қандоқ кунларга қолдик, бу Совет давлатига нима ёмонлик қилдик билмайман. – гап бошлади ўзини Раҳмат эшон деб танитган иккинчи махбус,- масжидга чиқма деди чиқмай, намозни уйда беркиниб ўқидик, араб ёзувидаги китобларни ўқима деди, уларни кўмиб беркитиб ташладик, барибир элга динни ёйаяпсан деган айб қўйишиб опкелиб қамаб қўйишди.

- Энди Аллоҳ тақдиримизга нени ёзган бўлса кўрмоқдан

бошқа чорамиз йўқ, - гап бошлади Собиржон қори,- бизга шу кунларни кўриш ҳам ёзилган эканда. Энди бу Совет давлати янгича яшайсизлар, бойлар бўлмайди, эски ўқишни ўрнига давлатни мактабида ўқитамиз, шаҳарларга зовутлар, қишлоқларга колхозлар қуриб ҳамма бир хилда яшайди деб бойларни, арабча илмли одамларни ёппасига қамаб йўқотяпти. Аслида бу ишларни ҳаммаси Худойи-таолодан, Совет давлати бир баҳонаи сабабдир. Бизнинг қилган гуноҳларимизга Худони юборган балоси бу ишлар. Энди ёлғиз Аллоҳни Ўзига сиғиниб Ўзидан нажот тилашдан бошқа чорамиз йўқ. Бу кетишда кейинги авлодларимиз дину-исломдан беҳабар бўлиб қолишмаса гўрғайди. Ажаб эмас, бу балони Худо биздан кўтармаса ҳам, кейингилардан кўтарса.

- Қоронғида юзингизни кўролмаямиз, овозингиз таниш, сиз шаҳарлик Собиржон қори эмасмисиз? – сўради Надирматлик бой.

- Ҳа, ўша сиз айтган одамман, Аллоҳни иродаси билан шу кунлар бошимизга тушиб турибди.

- Эвоҳ... қандоқ кунларга қолдик? - оҳ чекиб Раҳмат эшон, - буюм бизга Аллоҳнинг синовидир. Балки Аллоҳ бизни имон-эътиқодимизни синаб кўраётгандир.

- Сўзларингиз айна ҳақиқат, - маъқуллади Собиржон қори, - кейин эшик, дарича томонга бир қараб, - ҳадемай бомдод намози вақти бўлади, тахоратга сув беришармикан? – деб сўради.

- Инсофлироқ одам турган бўлса беради, бўлмаса қўлимизни деворга ишқаб таяммум қилиб олаверамиз. – деди Раҳмат эшон.

- Наҳотки, яқинда муллабаччалар, ёш қорилар илм ўрганган шундай даргоҳ қамоқхона бўлиб қолган бўлса? – афсусланиб гапирди қори. – Бу ерда доимо Худони каломи ўқитилиб, хар куни неча бор тиловатлар қилинарди. Энди кофирларни оёғи остида қолибди, - кўзларига ёш қалқиди қорининг.

- Нимасини айтасиз қори ака, лекин барибир Худо бор, бир куни Ўзи нажот бериб динимиз яна ривож топади. – далда берди бой.

- Худога шукур динимиз турибди, - деди Собиржон қори,

- Советлар тақиқлагани билан бизлар ҳам яширинча ибодатда бўлдик, ёшларга ўргатдик, улар ҳам ўзларидан кейингиларга ўргатиб бораверишади. Худо хоҳласа динимиз йўқолмайди.

Улар то субҳи козиб (ёлғон тонг – тонг отишидан сал олдин осмонни бир ёришиб яна қоронғулик босиши) гача шундай гаплашиб ўтиришди. Бу орада озгинадан мизғиб ҳам олишди. Атрофда хўрозлар овози эшитила бошлагач, эрталабки намозни ўқишга тайёрланишди. Намозни тонг ёришмасидан олдинроқ ўқиб бўлишган ҳам эдиларки, хужра эшигига ташқаридан осилган қулфга калит солиниб бир-икки чиқирлади, сўнг эшик очилиб икки киши етовида келтирилган яна бир киши кириб келди ва қоронғуликда ичкарини яхши кўра олмай ёпилган

эшик олдида пича туриб қолди.

- Келаверинг биродар, тўғрига юриб чап томонга бурилсангиз бўш жой бор, - таклиф қилди Раҳмат эшон, сўнг қўшиб қўйди, - мана бизга яна битта қисматдош келиб қўшилди.

- Ассалому – алайкум, - сўрашди келган одам ва секин-аста пайпаслагангандек келиб бўш жойга ўтирди.

- Ва алайкум ассалом, қаердан келдингиз? Малол келмаса танишиб қўяйлик. Ахир ҳамхона бўлиб қолдик-ку, - сўз қотди Собиржон қори.

Келган одам олдин бир чуқур “Уфф” тортди, сўнг ўзини аста таништирди:

- Олтиариқни Файзобод қишлоғиданман, исмим

Нурмуҳаммад, қишлоғимизда имомлик қилардим, Куръон ўқисам бошқаларга ҳам ўргатяпсан деб олиб келишди. Аллоҳ Ўзи ҳаммамизга нажот берсин, - дея Собиржон қори янги келган махбусга ўзини ва шерикларига таништира бошлади.

Эшик ва дарчанинг тирқишларидан отаётган тонгнинг кўкимтир нурлари кўриниб янги кун бошланаётганлигидан дарак беради.

XI

Собиржон қорини олиб кетишгандан кейин ҳовлида изиллаб йиғлаб қолган икки ожизани йиғи товушларини эшитган ён қўшнилар очик қолган дарвозадан кўрқа-писа кириб келишди. Айвон олдида ўксиб-ўксиб йиғлаётган Турдихон отинчани олдида қизи Сафурахон ҳам йиғлаб турарди. Бу ҳолдан кўнгиллари эзилган қўшнилар нима гаплигини билишгач, улар олдиларига келишиб далда бера бошладилар.

- Қори поччангиз хар кунгидек кечаси хужрасида Куръон тиловат қилиб ўтирган эдилар, - ўпкасини босолмай йиғи билан сўраганларга тушунтира бошлади Турдихон отинча, - иккитаси дарвозадан кириб келишиб олдин уйни тинтув қилишди, қорини китобларини қопга солишиб ўзларини ҳам олиб чиқиб кетишди. Тўрам биз билан хайрлашдилару худди қассоб етаклаган кўйдек бўлиб чиқиб кетдилар. – яна йиғлай бошлади отинча.

- Худо Ўзи паноҳида сакласин, - деди қўшни аёллардан бири, - бирон сўрайдиган гаплари бўлса сўраб олишиб қўйиб юборишар. Ажаб эмас тонг откунча ҳам келиб қолсалар. Худодан астойдил тилаб ўтираверинглари.

- Бу янги давлатниям ишларини тушунолмай қолдик.

Бўлмаса умр бўйи бировни ранжитмаган, мусичадек беозор қори дадамда нима гуноҳ бор экан. Тавба қилдим, эскича илмиларни одамларга нима зарари тегаркан? Худо йўлида тўғри юр, тўғри тур дейишса ёмонми? – ёзғирди бошқа қўшни.

- Ҳадемай тонг отиб, қўшнилар ҳам уй-уйларига кириб кетишган, лекин Собиржон қорини қамалгани ҳақидаги шум хабар эрталабданок шаҳарга тарқала бошлади. Бу хабарни биринчи бўлиб эшитган қорининг укаси Ҳакимжон қори, суюкли шогирдларидан Турғунбой, Иззатулло қорилар унинг хонадонига дарров етиб келишди.

- Акам, акамни олиб кетишдимми? – йиғлаб сўради Ҳаким қори уларга пешвоз чиққан келинойиси Турдихон отинчадан.

- Қори дадамни не гуноҳлари бор эканки, у кишини олиб кетишиб бизни юрагимизни аламга тўлдиришади. – гапни давом эттирди Иззатулло қори.

- Қори дадамни ҳеч қандай гуноҳлари йўқ, бу иш уни эл ичидаги иззат-обрўсини кўролмай юрган айрим кишиларнинг ишидур. Олиб боришиб тафтиш қилишиб айби йўқ эканлигини билишгач қўйиб юборишади. Унгача биз ҳам бориб

хабар олиб турамыз – деб Турдихон отинча ва Сафурахонга далда бериб гапирди Собиржон қорини яна бир шогирди, анчадан буён “Беклар” маҳалласида имом-хатиблик қилаётган Турғунбой қори.

Иззатулло қори оддий меҳнаткаш оила фарзандларидан бўлиб ёшлигидан Собиржон қорида ўқиб илм олган, Турғунбой қорини отаси Исоқбой эса шаҳарнинг бой савдогарларидан бири эди. Унинг шаҳар ва атрофларда еттита дўкони бўлиб бу дўконлардан ҳар куни фойда оқиб келаверарди. Лекин замон чархпалаги тесқари айланиб Совет давлати бойларни ҳам ур калтак, сур калтак қилишни бошлагач, Исоқбой оиласи бошига келиши мумкин бўлган хавфни олдини олиб ҳамма дўконларини ичидаги мол-мулки билан давлатга топшириб, ўз ихтиёри билан янги давлатни тан олиб жонини сақлаб қолди. Ички, ташқили данғиллама ховлисини ҳам давлатга қўш қўллаб топширди, ўзи оиласи билан шаҳар четидан бир кўримсиз камбағаллар уйдан топиб ўша ерда яшай бошлади. Лекин одамлар орасида “Исоқбой мол-мулки, уйини давлатга топширгани билан анча тилла, қимматбаҳо буюмларини яшириб қолибди” деган гап тарқалди. Бу гап НКВД (Ички ишлар Комиссарлиги) га етиб боргач, у ердан учта ходим унинг уйини тинтув қилгани келди. Улар кириб келишганида Исоқбой ўзининг фақирона уйида ўтирарди. НКВД чилар уйнинг ичи, таши, полосларнинг таги, шифт, томларгача, ховлини ҳар бир қаричигача синчқлаб текширишди. Ҳаттоки қозонда қайнаб турган ошқовоқ шўрвани ичигача кавлаб кўришди, лекин ҳеч вақо топа олмай чиқиб кетишди. Агар Исоқбой дўкону, уйларини топширмаганида-ку, уни оёғини ерга теккизмай олиб кетишарди, аммо у буларни топширгани учун бошлиқлардан унга қаттиқ тегмаслик ҳақида буйруқ бўлган эди. Шу сабабли улар Исоқбойга ҳеч нарса дея олмадилар. Яширилган бойликни эса давлат ҳам, ўғрилар ҳам била олмадилар. Бой усталик билан уларни ҳаммасини алдашни уддасидан чиқа олди. Мана шу уста тадбиркор бойнинг ўғли Турғунбой илмга қизиққан бўлиб, кейинчалик ундан яхшигина дин пешвоси, хуш овоз қори чикди.

Собиржон қори хонадонига хол-ахвол сўраб келувчилар асосан қариндош-уруғлар, қорининг шогирдлари эдилар. Лекин замон нотинч бўлгани учун айрим бадгумон кишилар кўрққанидан бу хонадонга оёқ босмадилар. Лекин улар ҳам бир пайтлар қорини кироатларини жон қулоқлари билан сел бўлиб тинглаб ўтирардилар.

XII

Қамоқхонадаги махбуслар эрталаб назоратчи офтобада олиб келиб берган ховуз сувида юз-қўлларини ювишиб, тахоратларини ҳам янгилаб олдилар. Сўнг уйларидан келтирган нон, туршак, ширинликлар билан нонушта қилиб олишди. Лекин улар бу ерда қанча ётишади, бу олиб келган нарсалари неча кунга етади билмасдилар. Қамоқхонада эса эрталаб бир-икки бурдадан нон, бир пиёладан сув, тушликда бир косадан ёвғон овқат бериларди холос. Махбуслар хужралардан ташқарига чиқарилмас, хожатни ҳам ноилож бурчакдаги челакка қилишарди. Челак турган бурчак чойшаб билан тўсиб қўйилган, нажас тезроқ олиб чиқиб кетилмаса бадбўй хиди анқий бошларди. Тергов ишлари ҳам номига, пала-партиш қилинар, аслида бу ерга олиб келинганларни тақдирлари аллақачон ҳал қилиб бўлинган, ким отувга, ким қамоққа, ким Украинага сургунга юборилиши унинг “иши” очилган “Дело” сига махсус белги билан чизиб қўйилган эди. Тергов, суд эса шунчаки расмиятчилик, хўжакўрсинга ўтказилар, суддан кейин ҳукм тезда, шоша-пиша ижро этиларди. Чунки қамоқхоналарга олиб келинаётган “унсур” лар, ҳақиқат кўзи билан қаралганда халқнинг асл фарзандлари шунчалик кўп эдики, уларнинг кетлари узилмай келиб турар, суд қилишга улгурмай қолишса кўпчилигини ўзларича ҳукм чиқаришиб ҳам отиб ташлайверардилар. Сталиннинг қон исига маст бўлган бу жаллодлари учун инсон тақдири, хаёти сариқ чақалик ҳам эмасди. Улар худди мурватлари бураб қўйилган механизмдек, гўё қалбсиз, хиссиз ишлардилар.

Собиржон қорини ҳам улар Марғилондаги қамоқхонада бир-икки марта номига тергов қилишган бўлиб, отувга ҳукм қилинадиганлар орасига қўшишиб Фарғона шаҳар қамоқхонасига жўнатишди. Марғилондан Горчакова, Ёрмозор қишлоғи орқали гуруҳ қилиб пиёда хайдаб боришар экан, йўлда кетаётган қори аллақачон тақдирига тан бериб қўйган, у бу ишларнинг барчаси Аллоҳнинг хохиши билан бўлаётганини, бу омонат дунёдаги омонат жонни Ўзи хоҳлаган пайтда, хоҳлаган тарзда олиши мумкинлигини дилидан ўтказиб иқрор бўларди. Яна бу қамок, қийноқлар, ўлим, буларнинг ҳаммаси Аллоҳга етишиш йўлидаги унинг бир синови деб ўйларди. Шу сабабдан ҳам Аллоҳнинг бу мўъмин бандаси қамоққа тушган биринчи кунданок бу динсизлик, кофирлик асосида тузилган тузум одамларидан меҳр-шафқат кутмади, уларга ялинмади. Кузнинг рутубатли тунларидан бирида ўйдим, чуқур, тошли йўлдан Фарғона томонга юриб борар экан Собиржон қори ўзининг олтмиш йиллик умри бесамар кетмагани, эсини таниганидан буён Аллоҳни амрини бажариб, унинг каломи бўлган “Қуръон” ни маҳкам тутиб, ўзи ҳам ўрганиб, юзлаб кишиларга ҳам ўргатиб, уни минг мартадан ортиқ хатм қилганлигини ўйлаб кўнгли таскин топди. Агарчи Худо яна умр берган бўлса қолган умрини ҳам Аллоҳ йўлида ўтказар эди. Лекин наиложки, умр ўлчоғлик, инсон Аллоҳнинг измидан чиқа олмайди. Раҳматини бергувчи ҳам, ғазабига дучор қилгувчи ҳам унинг Ўзи. Қисқа умр кўриб раҳматига эришиш ҳам мумкин, узоқ яшаб ундан бебахра қолиш ҳам мумкин. Собиржон қори эса умр бўйи Аллоҳ раҳматидан умидвор бўлиб, унинг розилиги йўлида ҳаракат қилди, иншоаллоҳ Аллоҳ уни умидсиз қўймас. Милтиқли соқчилар назорати остида тунда йўлга чиққан эллик кишидан иборат гуруҳ уч соатча йўл юриб Фарғона шаҳар қамоқхонасига етиб келди. Махбуслар хоналарга жойлаштирилди. Умумий хонага, аралаш, қуралаш одамлар ичига олиб кирилиб қамаб қўйилган қори яна ўз бошига тушадиган кўргуликларини кутиб яшай бошлади. Лекин куну-тунларнинг ўтиши қийин бўлсада, Собиржон қори кечаю-кундуз Аллоҳ зикри, Қуръон ўқиш билан машғул бўларди. Тўғри, қамоқхонада китоб тугул бир энлик қоғоз сақлашни ҳам имконияти йўқ, қори эса Қуръонни ёшлигидаёқ бошидан охиригача ёд олганлиги сабабли, хонани бир бурчагида қибла томонга юзланганича намозни ҳам қолдирмай ўқир, бошқа пайтлар Қуръон тиловат қиларди. Агар эрталаб бомдоддан кейин Қуръондаги 114 сурани биринчисидан бошлаб ёддан ўқишни бошласа хуфтонгача ҳаммасини ўқиб тугаллар, хуфтондан кейин бошласа бомдодгача ўттиз порани ўқиб ҳаммасини йигирма тўрт соат ичида икки марта хатм қиларди. Қори Қуръон тилловат қилаётган пайтда ўзидаги руҳий бардамлик натижасида очликни ҳам, уйқусизликни ҳам сезмасди. Бу эса Аллоҳга етишган валий инсонларга хос бўлган нарса эди. У турманинг зах, совуқ хонасида бир неча ой Аллоҳга ибодат билан ўзининг охириги кунларини ўтказди. Уни шу вақт мобайнида бир неча марта терговга чақирди. Айблов эса динни тарғиб қилиш, Сталин ҳақида одамлар ичида бўлмағур гапларни гапирганлик, бу айбларини бўйнига олишини талаб қилишаверарди. Собиржон қори бу “айб” ларни бўйнига олса-олмаса унга ҳукм аллақачон чиқарилиб қўйилганлигини, бу тергов, суд лўттибозликдан ибобрат эканлигини билмасди. У фақат дин йўлида халққа хизмат қилганлигини, ёшларга ҳам ўргатганлигини, Қуръон ўқиб юрганлигини тан олар, лекин Совет давлати тўғрисидаги гапларни айтганлигини инкор этарди, ўзи рост ҳам шу эди. Лекин терговчилар ишонишни истамас, ҳадеб ижиклашиб сўрашаверарди. Чунки улар ўз қурбонларини қандай қилиб бўлса ҳам маҳв этишга ҳаракат қилишарди.

- Айбланувчи Собиржон Орифжон ўғли, сиз Совет

ёшлари ўртасида динни тарғиб қилиб уларга намоз, рўза, диний китобларни ўқишга ўргатганингизни, Совет давлати, руслар ҳақида ёмон гапларни гапириб юрганлигингизни тан оласизми? – бир гал сўради юзи, кўзларидан ичи қоралиги яққол сезилиб турган терговчи.

- Фақат барчамиз учун яққа, ягона Аллоҳга сиғиниб,

унинг фарзларини бажарганлигим, амру маъруф қилиб бошқаларга ҳам ўргатганлигим рост, лекин Совет давлати ҳақида ҳеч қандай ёмон гап айтмаганман, бу гап мен учун қилинган

бўхтон, тўхматдир, Аллоҳ шоҳид.

Унинг бундай ўзини оқлаб гапирган гапларига терговчилар қулоқ солишмас, улар учун Собиржон қорига ўхшаганлар диндор, шунинг ўзи уларга ҳукм чиқаришга етарли эди. Ва шундай бўлди ҳам.

XIII

1937 йилнинг кеч кузидаги изғиринли кунларидан бирида ярим тунда Фарғона шаҳар қамокхонасидан ўттиз кишидан иборат отувга ҳукм қилинган махбуслар гуруҳи олиб чиқилиб Бешбола қишлоғи томонга ҳайдаб кетилди. Бу гуруҳ ичида “Қоридада” деб улуғланиб юрган, Қуръоннинг, Аллоҳ каломини нақл қилувчи уни ошиқларидан бири бўлган Собиржон қори Орифжон ўғли бор эди. Уни уч ойдан ортиқ қамокхонадаги руҳий, маънавий қийнок, терговлардан кейин отувга ҳукм қилишиб бошқалар билан ҳукмни ижро этиш учун олиб кетишмоқда эди. Бу ўттиз кишилик гуруҳни алоҳида турма бошлиқларидан бири учта ёрдамчиси, турма врач билан кетиб бормоқда. Орқада икки взвод, олтмиш кишидан иборат милтиқ тутган аскарлар уларни кузатиш билан ҳукмни ижро этиш учун боришмоқда. Шаҳар кўчалари кимсасиз, одамларнинг барчаси уйқуда, атрофда сокинлик ҳукм сурарди. Фақат олиб кетилаётганлар ва уларнинг ён, орқа томонидан кузатиб кетаётганларнинг қадам товушлари, баъзида узук-юлуқ гапиришлари бу сукунатни бузиб туради. Олиб кетилаётганларнинг барчаси ўлимга кетишаётганлигини тушуниб етишган, уларнинг айримлари тақдирларига тан беришиб жимгина боришар, айримлари эса бу бебақо дунёдан кўнгил узгилари келмай қандайдир бир тасодифдан умид қилишиб боришарди. “Балки бу бизни бир кўркитишиб, тавбамизга таянтириш учун қилинаётгандир” деб ўйлашарди. Айримлари кўрқувдан қараётган ҳолда худди бир соялардек қадам босишар, гуруҳнинг у ер, бу еридан йиғи овозлари ҳам эшитилиб қоларди. Лекин ижрочилар бунга парво қилишмас, улар учун бу қатл амалга ошиши керак бўлган одатий бир иш эди. Собиржон қори ҳам гуруҳ ўртарағида борар экан, бошига тушган бу кўргуликларни кўришига, агарчи ажали етиб жон бергудек бўлса Аллоҳдан мағфират, раҳмат тилаб борарди. У тинмай калима келтириб, Қуръон сураларидан овозини чиқармай ичида ўқиб борарди. “Туғилмоқ ва бир кун ўлмоқ ҳар бир тирик жонни пешонасига ёзилгандир. Одам минг йил яшаганида ҳам барибир бир куни ўлишга маҳкум ва бир куни ажал шарбатини тотиб кўради, - ўйлаб борарди Собиржон қори, - Ўлим бу - мўъмин кишини Аллоҳга етказувчи бир воситадир. Аллоҳ ва унинг қудратига, қиёматга, у кунда қайта тирилмоққа дилида шак-шубҳаси бор кишигина ўлимдан кўрқади. Хақиқий мўъминлар кўрқмайдилар. Лекин шуниси борки, одамзод охириги нафаси чиққунича ҳам ўлим билан олишиб ҳаётга талпинади. Бу унинг танасини қаршилиги билан боғлиқ бир нарса. Аслида Аллоҳнинг солиҳ бандалари ўлганидан кейин Парвардигорларига етишадилар. Эй Аллоҳ, Ўзинг мана шу кетаётган маҳкумларнинг барчасини Ўзингга етиштиргин. Бизларга дин йўлида шаҳидлик даражасини бергин.”

Бирор соатча йўл юрилгач, шаҳарнинг шарқ томонига жойлашган Бешбола қишлоғининг четидаги “Сирипўш ота” қабристонига етиб келишди. Ярим тун бўлгани учун атроф кимсасиз, қабристонни нариги томони поёнсиздек кўринувчи даштлик. Қабристонда ҳам, атрофда ҳам улардан бошқа тирик жон йўқ. Бўлганида ҳам бу совуқ, дахшатли маросимни яқинига келмай қочишлари табиий эди. Фақат қабристонни у ер, бу еридаги дарахтлардаги бойкуш, уккилар тинчлари бузилганига норозидек хунук сайраб қўйишарди.

Маҳкумларни қабристонни дашт томонидаги ялангликка кавланган қатта хандақдан йигирма метрча берида тўхатишиб, чуқур томонга қаратишиб сафга тизишди. Уларни атрофини бир взвод, ўттиз кишилик милтиқли аскарлар дархол ўраб олдилар. Отилишларини аниқ билишиб тақдирларига тан берган маҳкумлар бир-бирлари билан рози-ризолик сўраша бошладилар. Лекин айримлар бу бўлаётган ишларни туш ёки ўнглари эканлигини

биллмагандек кархт ҳолда чуқур томонга маъносиз қараб турардилар. Айримлар ўлим олди кўркувидан гоҳ пиқилаб, гоҳ баралла овозда йиғлардилар. Бу холга ижрочилар бефарқ, бошлиқлар эса хаттоки нафратли қараб қўйишарди. Чунки уларнинг манфур тузумлари учун бой ва диндорлар ёт кишилар эди.

Отишга тайёргарлик ишлари тугаллангач, қатлгоҳга масъул бошлиқ маҳкумларга яқинроқ келиб ёнидаги ушлаб турилган фонар ёруғида суднинг ўлим ҳукмини уларга яна бир бор ўқиб берди. Ўлимлари муқаррар эканлигини билган кишилар гуруҳининг у ер, бу ерида яна йиғи овозлари эшитила бошлади. Хали отув бошланмасдан гуруҳдагилардан икки киши ақлдан озди. Улар сафдан чиқишиб ерга думалаб, қўлларини, бошларини ерга ура бошладилар. Улар иккаласи ҳам нима қилаётганларини идрок қила олишмас, биттаси ерни таталаб шағал аралаш тупроқни оғзига тикиб каппаларди. Бошлиқни қисқа буйруғи билан иккови ҳам дархол отиб ташланди. Улар ерда типирчилаб жимиб қолишгач, турма доктори бориб текшириб кўрди, ҳар эҳтимолга қарши оёқ, бўйин қон томирлари қирқилиб тўртта аскар елка, оёқларидан ушлашиб чуқурга ташлашди. Кейин гуруҳдан ўн кишини чуқур четига олиб келишиб бир қатор қилиб сафладилар. Аскарлардан ўнтаси ўқланган милтиқларини ушлаб улардан ўн метр берида ҳар биттаси биттадан маҳкумни нишонга олдилар.

- Ўт очинг, - паст овозда буйруқ берди бошлиқ уларга.

Ўнта милтиқдан бараварига ўқ узилди. Ўқлар айримларни бошига, кўпчилигини кўкрагига тегди. Отилганлардан ўзини орқага ташлаганлари чуқурга, олдинга ташлаганлари эса чуқур четига йиқилдилар. Атрофни хали жон бермаганларнинг қичқириқ, оҳ-вохлари тутди. Ҳалиги отган ўнта аскар бошлиқнинг буйруғи билан типирчилаётганларнинг олдиларига бориб уларнинг кўкракларига юракларини мўлжаллаб милтиқ найзаларини уч-тўрт мартадан тикиб олишди. Улар ҳам жон беришгач, турма доктори уларни текшириб кўрди, оёқ, бўйинларига ўткир пичоқ тортиб қўйилди. Чуқур четига йиқилганларни елка, оёқларидан ушлашиб чуқурга ирғитишди. Уларнинг ҳаммасини ўлганлигига ишонч ҳосил қилишгач, иккинчи ўн кишилик гуруҳни чуқур четига олиб келишди. Собиржон қори ҳам шу гуруҳда эди. Бир қатор сафга туришгач, аскарлар нишонга олаётганларида, қори кўзини чексиз осмонга тикди. Кузнинг совуқ кунлари бўлсада ҳаво очик, осмонда юлдузлар чарақлаб турарди. У жони чиққач, руҳи шу чексизликка чиқиб Аллоҳ хузурига боришини хис қилди. Аскарлар уларни ўн метр нарида нишонга олдилар.

- Мардона бўлинглар биродарлар, Аллоҳ биз билан, -

деди ёнидаги шерикларига аста Собиржон қори ва, - Ло илоҳа иллоллоҳу Мухаммадур расулуллоҳ, - дея калима келтира бошлади.

- Бироздан кейин бошлиқнинг буйруғи билан ўқ узилди.

Собиржон қори ўзини олдинга ташлади. Шу пайтда ўқлардан бири унинг кўкрагига тегди. Унинг охириги ҳис қилгани ўқ теккан пайтда кўксига ўқ эмас балки оғир бир харсанг тош келиб урилгандек, кейин ичини бир чўғ куйдиргандек бўлди-ю, хушини йўқотиб чуқур четига йиқилди. Яна олдингидек хали жон бермаганларга найза санчишиб, чуқур четига тушганларни оёқ, елкаларидан ушлаб чуқурга ташлай бошладилар. Собиржон қори эса йиқилгач, бир-икки силкиниб жон берган, лекин Аллоҳнинг қудрати билан унинг юзи қиблага қараб қолган эди. Аскарлардан иккитаси унинг ҳам олдига келишиб бири елкасидан, бири оёқларидан ушлашиб чуқурда ётган майтлар устига ирғитишди. Тепадан ирғитилган Собиржон қори икки майитнинг ўртасига тушди, лекин Аллоҳнинг бу азиз бандасининг юзи яна қиблага қараб қолди.

Маҳкумларни барчасини отиб, найза санчиб ўлдиришгач, аскарлар аравада олиб келинган белкуракларни қўлларига олишиб чуқур атрофидаги тупроқни ташлашиб кўмиб устини текислаб юбордилар.

ХОТИМА

Орадан йиллар ўтди.Халқимиз бошига не-не кулфатлар келтирган Совет тузуми Марғилонлик Собиржон қори Орифжон ўғли, Қаилмалик Орифжон қори Маткарим ўғли каби Ислон дини алломаларини қатағон қилиб жисман йўқ қилиб юборган бўлса-да, лекин Туркистон халқларини Ислондек ҳақ диндан, Аллоҳдан маҳрум эта олмадилар. Собиржон қори, Орифжон қори кабиларнинг шогирдлари, издошлари яширинча бўлса ҳам уларнинг ишларини давом эттирдилар. Собиржон қори айтганидек динимиз, имонимиз йўқолмади. Мана Аллоҳга шукурлар бўлсинки, Мустақиллигимиз шарофати ила бу улуғ устозларнинг муборак номлари ўзларидан янада ёркинроқ нур тарата бошлади.

2007 йил. Рамазон ойи.
Марғилон шаҳри.

МУАЛЛИФЛАР ҲАҚИДА

Тожимуҳаммад хожи Фозилжон ўғли. 1954 йили Марғилон шаҳрида туғилган. 1980 йили Тошкет Давлат университетининг Шарқшунослик факультетини тамомлаган. Хорижий араб мамлакатларида хизмат сафарида бўлган. “Дарёдан томчилар”, “Дуррул орифийн”, “100 саловот”, “Қуръон тафсиридан бир шингил”, “Ҳолмуҳаммад қори маноқиблари” каби рисоалар муаллифи.

Абдумўмин Баратов. 1955 йил 25 декабрда Охунбобоев тумани, Қайлма қишлоғида туғилган. 1973 йили тумандаги 1-сонли ўрта мактабни тамомлаган. Ижодий фаолиятини 1975 йили туман, вилоят газеталарига хат-хабар ёзишдан бошлаган. Хозирда II – гуруҳ Чернобил АЭС ногирони . Беш нафар фарзанднинг отаси.